

३६७ । व्यं पूर्जम् । (व्यं ११, पूर्वं ११) ।

परं व्यं पूर्वं स्यात् से सति ।

राजानमतिक्रान्ता अतिराजी, अतिश्वी, अत्यङ्गः, अतिस्त्रिः ।

प्यन्तेन सह नित्यं षः स्यात् । निष्क्रान्तो वनात् निर्वणः, अपगतो
ग्रामात् अपग्रामः, अन्तर्गतो मुखात् अन्तर्मुख इत्यादि ।

क्वचिदन्यत्रापि । एतैः सूत्रैर्यत्राप्ताः सस्तत्रापि शिष्ट-
प्रयोगदर्शनात् षः स्यात् । पुनाराजः पुनर्गवः भूतपूर्वः (१) पुनः-
शिल्पी अविनाभूतम् अविनाभावः सहभावः अन्यद्योपपत्तिः (२)
अध्वगन्तव्य इत्यादि ।

अस्याप्यन्तेनापि कृतीपपदस्य । स्याद्युत्पत्तेः प्रागपि कृदन्तेन
सहोपपदस्य नित्यं षः स्यात् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः, शक्ति-
ग्रहः, धनक्रीतीत्यादि । हरिभाविनीत्यादी तु णिनोऽन्यार्थत्वात्
ह एवोक्तः ।

न द्वारादिनिमित्तस्य प्रत्यादेः । द्वारादिनिमित्तस्य प्रत्यादेः
कुप्रादेरित्यनेन प्राप्तः षो न स्यात् । वृत्तं प्रति विद्योतते
विद्युत्, अभिमन्युरर्जुनतः प्रति स्थित्वा गतः, त्रिगर्त्तेश्वरः
परीत्यादि ।

३६७ । व्यम् । व्यमिति सविधायकलक्षणे षीनिर्दिष्टस्योप-

(१) पुनाराज इत्यत्र सख्यहोरात्र इत्यनेन, पुनर्गव इत्यत्र गोरतार्थे इत्यनेन
षमत्ययविधानार्थं समासविधानम् । भूतपूर्व इति भूत, पूर्वमित्यर्थः । एवम्
अध्वा गन्तव्य अध्वगन्तव्य इति ।

(२) अन्यद्योत्पत्तिरिति अन्यार्थोपपत्तिरिति ष पाठान्तरम् ।

लक्षणं, तेन पूर्वकायः अर्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वादीनां पूर्वनिपातो,
न तु गानं प्रति इत्यत्र प्रतेरिति । अतिराज्जीति—अतिक्रान्ता
राजानमित्यादिरूपेणार्थकयनमित्यन्ये । सख्यहीराजः प. पगे
च इति पः, पिच्चादीप् । अतिश्रीत्यत्र श्रुनोऽत्यप्राणुपमानात्
इति पः । अत्यङ्ग इत्यत्र सख्यहीराज इति पे सर्वैकदेशेत्यादि-
नाङ्गोऽङ्गादेशः । पूर्वदार्थप्राधान्येऽपि षविधानस्येत्यादि फलम् ।
एवम् अतिनदिः अतिभर्ता अतिधर्म इत्यादौ काटयो न स्युः
अहत्वात् । अतिस्त्रिरिति—परदार्थस्याप्राधान्याद्गौणत्वेन गवावादे-
रिति स्वः ।

राजदन्तादिषु परम् । प्राप्तपूर्वनिपातं दं राजदन्तादिषु
पठितं चेत् परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः लिप्तवामितं
सिक्तसंश्लेषं नग्नमुपितं ष्टलुठित (१) अवक्लिन्नपक्वं अपितोदस्तः
उत्सगाढः । सप्तसु पूर्वज्ञानस्य लक्षणस्य विषयः । उद्गुल-
सुपलं तण्डुलक्लिन्नं चित्ररथवाह्नीकं विश्वक्सेनार्जुनी चित्रास्त्राती
भार्यापती पुत्रप्रसूी क्रैगम्स्यू विगेषणविगेष्ये स्नातकराजानौ
प्रनिष्ठान्तिषे शृङ्गाचार्यौ मर्यादाभिविधौ गिरीजानृ पाण्डुधृत-
रादौ (२) । अलावृत्र कर्कभूय ते, ईदूतोर्वा परदे इति स्वः, ते
च दृन्भूय ता अलावुकर्कन्मुदृन्स्वः । उद्गुलादिभिर्मुपनादीनां
चे परनिपातः । विगेष्यविगेषणे इत्यपि स्यादिति कश्चित् ।

(१) ष्टलुषितनिर्गतं संज्ञिप्रकारे ष्टलुद्धितमिति पाणिनीये ।

(२) इन्द्रोदाहरणेषु तु कस्यचित् बद्धत्वात् कस्यचित्दस्यर्हितत्वात् कस्यचित्
कनिष्ठादित्वात् परनिर्चितप्रसूी दास्त्रिण इति इदृन्मुश्रवो धं ।

३६८ । संख्याव्याघ्रात्तद्गुलिभ्यामः ।

(संख्या-व्यात् ५१, रात्रि अङ्गुलिभ्यां ५॥, अः ११) ।

संख्याया व्याघ्र पराभ्या रात्राङ्गुलिभ्या-मः स्यात् यादौ, न तु तार्थे । अतिरात्रः अत्यङ्गुलः ।

हरिणा त्रातो हरित्रातः । विष्णवे दत्तं विष्णुदत्तम् ।
अच्युतात् जातम् अच्युतजातम् । कृष्णस्य सखा कृष्णसखः,

एवं वनस्याग्रे अग्रेवनं, रात्रीणा गणो गणरात्रं, वाणस्य वारो वारवाणः, अन्तरं गृहं गृहान्तरम् (१) अन्तरशब्दोऽत्रान्यार्थः, श्वः परं परश्व इत्यादि । शेषं शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् ।

३६८ । संख्या । मण्डूकगत्या यादावित्यनुवर्त्तते इति । न च तत्र यसे संख्यावाचिनी रातेः षाविधानात् षगयोरेवास्य विषय इत्यत आह यादाविति । न च तत्र पित्त्वात् स्त्रियामीव्विधानात् संख्याग्रहण कर्त्तव्यमिति वाच्यं, रात्रान्तानामहोरात्रादित्वादेव पुंस्त्वात् । संख्याव्यादिति क्वनिर्देशाच्च यथासंख्यमित्यत आह—अतिरात्रः अत्यङ्गुल इति । गे तु द्वयोः रात्रयोः समाहारः द्विरात्रम् । एवं निर्गतमङ्गुलिस्थो निरङ्गुलं, हे अङ्गुली परिमाणमस्य द्व्यङ्गुलं क्षेत्रं, द्व्यङ्गुला भूमिः । “भूमे-रप्यर्धमङ्गुल”मिति तु यवमानार्थोऽङ्गुलशब्दस्तथाच “अङ्गुलन्तु यवो मत” इत्यमरमाला । कृष्णसख इति—सख्यहरिति षः । महा-

(१) गृहान्तरमित्यत्र विशेष्यत्वात् गृहशब्दस्य कर्मधारये परवर्त्तित्वनिरासः । एतत्सर्वं गणपाठसामर्थ्यादिति दृष्टव्यमिति बोधम् ।

महाबासः, आसत्तः, सुप्रबोधं, वात्सल्यं, मातृवत्करं, राज-
राजः, वर्णाश्रमः ।

३३८ । सुप्रबोधैरसः । (सुप्रबोधैरसः ६१) ।

सुप्रबोधैरसुप्रबोधः स्यात् यावै । असुप्रबोधं, सुप्रबोधः
इत्यर्थः । सुप्रबोधे उच्यते : सुप्रबोधैरसः, अवलम्बितुं तद्वा
अवलम्बितुः ।

इति प्र. ।

वास इति—सङ्घो मङ्गला वा वास इति वाच्यं, वासगच्छे जे
सङ्घतप्ययोगः । आसत्त इति—आसत्त तत्रा इति वाच्यं, वीट-
आसत्तिति प्र. सुप्रबोधैरसिति—सुप्रबोधे मङ्गलि इति वाच्यं,
पूर्वोक्तसुप्रबोधैरिति प्र. । वात्सल्यमित्यत्र नगो.नी.प्येतामत्र
इति प्र. वात्सल्यं वात्सल्यं वात्सल्यमित्यत्र नगः वात्सल्यं
वात्सल्यमित्यत्र इति प्र. । राजराज इति—गौरवार्थं इति प्र. ।
वर्णाश्रम इति—वर्णांशं वात्सल्यमिति वाच्यं, सर्वैर्वर्णैश्चादिना प्र. ।

३३९ । सुप्रबोधैरसुप्रबोधैः तत् सुप्रबोधैः तत्र तत्
उच्येति तन्नात् । असुप्रबोधमिति—असुप्रबोधे उच्येति वाच्यम् ।
वर्णाश्रमो सुप्रबोधो सुप्रबोधैः, तत्रापि प्रबोधार्थं, तथाहि
यथा उच्यते. सर्वैर्वर्णैश्चादीं प्रबोधं तथा असुप्रबोधं प्रबोधमित्यर्थः ।
सुप्रबोधैरसुप्रबोधैः इति : मैत्रयोरी मैत्रोः । अवलम्बितु इति—
अवलम्बितुं तद्वा, तत्र तद्वा तद्वाः । एवं सुप्रबोधैः वात्स-
ल्यमित्यत्र इत्यदि । देवमित्यत्र इति : देवमित्यत्र नादः ।

द्विगु-समासः, (गः) ।

तस्यार्थे विषये, वाच्ये अपत्यार्थं षिण्कादिकम् ।

प्रोक्तग्राजादेः, समाहारे, गस्त्रिधोत्तरदे परे ॥

पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः ।

इदानीं, गमाह तस्यार्थे इत्यादि । गस्त्रिधा त्रिप्रकारः, तत्र तस्यार्थे एकः, समाहारे एकः, उत्तरदे परे एक इति । तस्यार्थे क्तगसात् तस्यस्य सत्त्वासत्त्वात्(१) तस्यार्थे इत्यत्र एकस्याः स्या एव विषयत्वं वाच्यत्वं चेत्यर्थ इत्यत आह विषय इत्यादि । अपत्यार्थं षिण्कादिकञ्च (२) विहाय अजादेस्तस्यार्थे वाच्ये, षिण्कादिकस्य हसादेश्च तस्यार्थे विषयभूते ग इत्यर्थः (३) । यथा पञ्चसु

(१) तस्यार्थे तद्धितस्यार्थे क्तगसात् क्तद्विगुसमासात् तस्यस्य तद्धितप्रत्ययस्य अजादेर्हसादेश्चैति शेष सत्त्वासत्त्वात् विद्यमानत्वाविद्यमानत्वेन इत्यर्थः ।

(२) षिण्कारेण षिण्क छन्दोऽनुसरोघात् स्वार्थे कः, षिप्रभृतिकमित्यर्थ इति दुर्गादास-कार्तिकेय-गङ्गाधरा ।

(३) अपत्यार्थं षिण्कादिकस्य हसादेश्च तद्धितस्यार्थे विषय एव द्विगुर्न तु वाच्य इत्यभिप्रायः ।

अत्र दुर्गादासः—यत्र तस्यार्थविषये समासः क्रियते तत्र तद्धितप्रत्ययोत्पत्ते पृष्ठावस्थायां समासे क्ते ततः प्रत्ययोत्पत्तौ वृद्ध्यादि, तेन द्वयोर्भावोरपत्यमित्यत्र प्राप्त्वस्य षण्प्रत्ययस्योत्पत्ते पृष्ठावस्थायां हिमात् एतयोरेकपदीभावे पश्चात् षण्प्रत्यये क्ते हि इत्यस्यैव वृद्धौ सख्यासभद्रादित्यादिना डुरि क्ते हैमात्तर इति । एव पञ्चाना नापितानामपत्य पाञ्चनापितिः । वाच्ये तु यथा पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यत्र कर्मणि वाच्ये करणकारकात् टकेकादित्यादिना प्राप्त्वपत्यस्यार्थे वाच्ये समासेनैव तद्धितस्य उक्तार्थत्वे उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् तद्धितप्रत्ययस्यानुत्पत्तौ गवावादेरिति ह्यस्य । अजादेरिति किं? ह्योर्भूद्धोर्भवः हिमूर्ध्व इत्यादौ विषये एव समासः स्यात्तु वाच्ये इति । कार्तिकेय-गङ्गाधरा-पथेवमाहस्य ।

कपालेषु संस्कृतः रूपः पञ्चकपालः रूपः, ही वेदी वेत्य-
 धीते वा द्विवेदः हितन्त्र इत्यादौ संस्कृताद्यर्थस्य सेनोक्तत्वात्
 उक्तार्यानामप्रयोग इति न्यायात् न ष्यादयः । पञ्चानां नापिता-
 नामपत्यं पाञ्चनापितिः, द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विगौर्पिकं, द्विष्वा-
 रीकः, अर्दम्भारोगः, पञ्चानां गर्गाणां भृतपूर्वो गोः पञ्चगर्गकृष्यः,
 पञ्चसु ब्राह्मणेषु साधुः पञ्चब्राह्मण्य इत्यादौ अपत्याद्यर्थस्य
 विषयभूतत्वेनानुक्तत्वात् ष्यादयः स्युरेव । णिकादि इत्यनेन
 अर्हति इत्यादौ विहितो यः णिकस्तदाद्या, अर्हति इत्यादि-
 विहितो ये त्याः संज्ञायामेव तेषां, वेत्यादिभिन्नेष्वर्थेषु येऽज्ञादय-
 स्यास्तेषाञ्च ग्रहणं, तेन पञ्चगुरित्यत्र क्रीतार्थस्य अर्हतीत्यादित्वेऽप्य-
 संज्ञायामणिकादित्वाद्वाच्ये गः । संज्ञायान्तु पञ्चभिर्लोहितैः क्रीतं
 पाञ्चनोहितिकमित्यादौ विषय एव गः णिकादित्वात् । द्वाभ्यां
 सुवर्गाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकं द्विसुवर्णं, द्विसाहस्रं द्विमहस्र-
 मित्यादौ संज्ञायामपि वा त्यस्य विधानात् विषये वाच्येऽपि गः ।
 एतत् सर्व्वं तपादे विगिष्य वक्तव्यम् (१) ।

(१) तद्विधितार्थोत्तरपदममाहारे च इति पाणिनिस्त्वम् । (२।१।१।।)
 तस्य विषयद्विगुरेव दृश्यते न तु वाच्यद्विगु । योपदेयमते यस्य वाच्यद्विगु पाणिनि-
 मते तत्रापि तद्विधितप्रत्ययो भवति भ्रूत्वा च, “द्विगोर्नुगनपत्ये” । ४।१।।८८ । इत्यनेन
 तस्यैव उत्पन्नस्य तद्विधितप्रत्ययस्य नृम्भरति । “यदि तु तद्विधितार्थे वाच्ये इति
 व्याख्येयं तर्हि षोडशान् इत्यादौ तद्विधितो न स्यात् । तदर्थस्य ममासेनैषोक्त-
 त्वात् । द्विगोर्नुगनपत्य इति स्तोत्रादङ्गेषु तद्विधितार्थे तद्विधितो भवतीति ष्यस्यना-
 प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः” इति तत्त्वसोधिनी । संज्ञिप्रकारेऽप्येवमेव । योपदेयं
 तु षातन्वमतमनुसृतमिति प्रतीयते । तथाच—“पाणिनिना तद्विधितार्थविषय एव
 समाहं क्त्वा मयादुत्पन्नस्य तद्विधितस्य लोपार्थं “नुगनपत्ये” इत्यादि सदापि

३७० । गैक्यादतोऽपात्रादेराप् ।

(गैक्यात् प्रा, अतः प्रा, अपात्रादे प्रा, ईप् । १ ।) ।

गैक्यादकारान्तादीप् स्यात्, न तु पात्रादेः ।

त्रयाणा लोकानां समाहारः त्रिलोकी ।

पात्रादेशु—द्विपात्रं त्रिभुवन, चतुर्युगम् ।

३७० । गैक्या । गस्यैक्यं गैक्य तस्मात् । पात्रमादिर्यस्य स पात्रादिर्न पात्रादिरपात्रादिस्तस्मात् । निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्य इति न्यायात् पात्रादिवर्जनेनैवात इत्यस्य लामेऽपि अतो ग्रहणं कृतसान्तादन्तस्यापि प्राप्स्यर्थं, तेन षोडश-राजी द्विधुरी पञ्चराजीत्यादि । पञ्चराजशब्दस्य पात्रादौ पाठात् पञ्चराजमिति भाष्यम् । त्रिलोकीति—ईपः पितृकरणादेव च गैक्य-वमित्यनेन न क्लीवत्वमतो नित्यस्त्रीत्वमिति । एवं पञ्चपुत्री सप्तशतीत्यादि । ननु समाहारस्यानेकवृत्तित्वात् कथमेका-पूपीति चेत् सत्यं, दानक्रियया समन्त्रेण (१) वा एकस्याप्यपूपस्य बहुत्वमध्यारोप्य समाहार इति (२) । पात्रादेश्वित्यादि—द्विपात्रं

विहितानि । * * * यत्र यत्र परमते लुगस्ति तत्रास्मन्मते अभिधेये, यत्र च लुक् नास्ति तत्र विषयभूते समासोऽयमिष्यते इति”—इति चतुष्टयदृष्टौ २६४ सूत्र-टीकाया कविराजः ।

(१) समन्त्रेण आदरेण, तथाच—समन्त्रम साहसेऽपि स्यात् सम्यगादरयो-रपि—इति मेदिनी । समन्त्रेण त्वरया वा इत्यर्थं, विलम्ब्य दानस्यावृत्तित्वात्—इति विद्यालङ्कार ।

(२) दानक्रियाया बहुत्वेन एकापूपस्यापि बहुत्वमसंगच्छते । तथाच एकम-पूपं गृहीत्वा सर्वेभ्यो ददातीति रूपेण एकस्याप्यपूपस्य बहुत्वमध्यारोप्य समाहार इति पाणिनीया व्यवस्थामयन्तीति कार्त्तिकेयः ।

३७१ । वानापः । (वा ।१।, अन्-आपः ५।) । (१)

अनन्ताटापच्च इप् स्याद्वा । पञ्चकर्म्मिं पञ्चकर्म्मं, त्रिखट्टी
त्रिखट्टम् ।

३७२ । तार्थे मानात् काण्डाच्चचेत्रे ।

(तार्थे ७, मानात् ५।, काण्डात् ५।, तु १।, अचेत्रे ७।) ।

त्रयादकी, त्रिकाण्डी रज्जुः । चेत्रे तु त्रिकाण्डा भूमिः ।

त्रिभुवनं त्रिगुणं चतुःगतं चतुष्पद्यं चतुर्मुखं पञ्चनावं पञ्चगवं
द्विखारमित्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण बोध्यम् । अत इति किं ?
त्रिजगत् पञ्चपटु ।

३७१ । वा । मण्डूकगत्या संख्याव्यादित्यतोऽकारानुवृत्त्या,
वा इत्यत्राऽप्रलेपाद्वा अ-इत्यस्य लाभः (२) । वागन्तोऽत्र समु-
च्चयार्थः । तथाचानन्तावन्ताभ्याम् अ इप् च स्यादित्यर्थः । तेन
पञ्चकर्म्म त्रितक्षमित्यादि स्यात् । अस्येपस्तसन्नकत्वेन पञ्चकर्म्मिं
त्रितक्षीत्यत्र नकाराकारयोर्लोपः ।

३७२ । तार्थे । इहाकारत्यो नानुवर्त्तते, परत्र वा ग्रह-
णात् (३) । तार्थे गी मानार्थिकाटीप् स्यात्, काण्डशब्दात्तु चेत्र-

(१) (वा ।१।, अ ।१।, अन् आप ।१।) इति वा पदच्छेदः ।

(२) केचित्तु मण्डूकगत्या संख्याव्यादिति सूत्रादतोऽनुवृत्तनमप्रीकुर्वन्ति, तत्र
युक्तं, सन्निहितस्योपोऽनुवृत्तित्वेन निराक्रान्तत्वात्, सूत्रे अकारस्य नाभेऽपि तट्ट-
व्याप्त्यानगौरवाद् इति कार्त्तिकेय ।

(३) अत्र अप्रत्ययो नानुवर्त्ततेऽनिष्टत्वात्, यद्यपि नानुवर्त्तते परत्र वा ग्रह-
णात् । इत्थेऽनुवर्त्तते इष्टत्वात् । इष्टतोऽनुवृत्तीना प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातामिति
भ्यायात् । इति कार्त्तिकेयः ।

३७३ । पुरुषाद्वा । (पुरुषात् ५, वा ।१।) ।

त्रिपुरुषी त्रिपुरुषा । त्रिसख त्रिगवं त्रिनावं, त्रिखारं
त्रिखारि, त्रग्रहः ।

भिन्ने वाचे । त्रग्रहकी—त्रय आढ़का मानमस्या इति वाक्यम् ।
एव ही द्रोणी मानमस्या द्विद्रोणी द्वग्रहकीत्यादि । त्रिका-
ण्डीति—त्रयः काण्डाः परिमाणमस्या इति वाक्यम् । एवं
द्विकाण्डीत्यादि । सर्वत्र परिमाणार्थविहितस्य मात्र-त्यस्य लुक् ।
अचेत्ने इति किं ? त्रिकाण्डा भूमिः द्विकाण्डा चेत्रभक्तिः, चेत्र-
भक्तिः चेत्रैकदेशः । मानात् किं ? पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वः ।
द्विवर्षा त्रिशता इत्यत्रापि न स्यात्, सुपञ्चालादौ सख्यापूर्व-
परिमाणार्थसंवत्सरसख्याना पृथग्गृहणेन कालसंख्ययोरपरि-
माणार्थत्वात् । समाहारे तु दशशतीत्यादयः स्युरेव ।

न विस्तारितकम्बल्यात् । तार्थे गे मानार्थेभ्य एभ्य ईप् न
स्यात् । हे विस्ते मानमस्या द्विविस्ता द्वराचिता द्विकम्बल्या ।

३७३ । पुरु । तार्थे गे मानार्थात् पुरुषादीप् स्याद्वा ।
त्रिपुरुषीति—त्रयः पुरुषा मानमस्या इति वाक्यम् । एवं द्विपुरुषी
द्विपुरुषा परिखा । त्रिसखमित्यादि—त्रयाणा सखीनां समाहार
इति वाक्यम् । क्रमेण सख्यहोराज्ञः, गोरतार्थे, नावोऽर्धाङ्गे च,
खार्था वेति ष-प्रत्ययः । त्रिखारि—षाभावपक्षे चगैक्यवमिति
क्लीवत्वात् क्लीवे स्वः । त्रग्रह इति—त्रयाणाम् अङ्गा समाहार
इति वाक्य, सख्यहोराज्ञ इति षे सर्वैकदेश इत्यत्र ऐक्यनिषेधात्

३७४ । द्विविध्याञ्जलिः ।

(द्विविः ५१, वा '१, अङ्गदे. ५, अ: १) ।

द्वयञ्जलं द्वयञ्जलि, द्वयङ्गुलं द्विजावन् ।

पञ्च गावो वनं यस्यासी पञ्चगववनः द्विजाववनः द्विजाववनः
द्वयञ्जलिः ।

इति गः ।

अङ्गो नाङ्गादिगः, अङ्गोरावादिवात् पुंस्वन्; एवं द्वयञ्जः । अनेनैव तु
द्वयोरङ्गोम्वः द्वयञ्जः वाङ्ग इत्यादि आदेव ।

३७४ । द्विविः । वाङ्गङ्गात् मानात् तार्ये इत्यप्यत्र निवृत्तिः ।
तथाच द्विविध्या पञ्चद्वयञ्जलिः स्याद्वा अतार्थे गे १, । द्वयञ्जलि-
मिति—द्वयोरङ्गयोः समाहार इति वाच्यम् । पञ्चे द्वयञ्जलि । एवं
वाङ्गुलं वाङ्गुलि, द्वयञ्जली जलमप्य द्वयञ्जलजनः द्वयञ्जलिजन
इत्यादि । तार्ये तु द्वाभ्यामङ्गलिभ्यां लीतः द्वयञ्जलिः । द्वयङ्गुल-
मित्यादि—संख्याव्यादिभ्यः । उक्तप्रमाणमाह पञ्चगववन इति ।
आदौ विमि देँ ईः, पञ्चात् वनगच्छे परे पूर्वयो देयो री, गने

१ । तद्विगते द्विवि न न्यनेति तद्विगतामप्यह । सति, तद्विगतेषु
द्वयोरङ्गोम्वः समाहारमिति मन्नेत् । दुर्गादप्यङ्गुलिभ्यो द्विविध्यां पञ्च-
द्वयञ्जे. अ स्याद् तद्विगते द्विवि द्वयङ्गुली परिजाववन द्वयञ्जलं वनं पञ्चे
जलमप्यजने जलमप्यजने जलमप्य द्वयञ्जलम् । द्वयञ्जलि इति पूर्वसुवर्वाङ्ग-
द्वयञ्जलि इत्यप्यह इति मन्नेत् ।

अव्ययीभाव-समासः, (वः) ।

वः क-सामीप्य-सादृश्य-साकल्यानुक्रमर्हिषु ।

वीसा-पर्यन्त-योग्यत्व पञ्चादर्थानतिक्रमे ।

शब्दप्रादुर्भावाभाव-यौगपद्येष्वनेकधा ॥

गोरुत्तरदत्त्वात् गोरतार्थे इति षः (१) । एवं दिनावधनः द्विखार-
धनः द्विखारीधनः द्वरङ्गप्रिय इत्यत्र नावोऽर्धात् गे च, खार्थ्या वा,
सख्यहोरात्र इति क्रमेण ष, षेऽङ्गोऽङ्गादेशः । द्वे अङ्गी जातस्य
द्वरङ्गजात इत्यादौ त्रिभिर्दैः षः, पञ्चात् पूर्वयो र्दयो र्गः । अभि-
धानात् उत्तरदे गसो नित्य एव, तेन पञ्चगोधनम् इति न स्यात् ।
अन्ये तु समाहारः सघः, तत्र तार्थे इत्यनेनैव गे सिद्धे समाहार
इति क्तं संघरूप तार्थे गनिराकरणार्थमित्याहुः (२) । परे तु
दिग्वाचिपूर्वदानामपि गमुक्ता पूर्वस्या शालायां भवः पूर्वशालः
पूर्वा शाला प्रिया अस्य पूर्वशालाप्रियः इत्युदाहरन्ति ।

इति गसः ।

इदानीं वमाह । वः केत्यादि । वपूर्वदाना सो वस उक्तः ।

(१) तादृशार्थप्रतिपत्तिकरे वज्रघ्नीहौ सत्यपि पदमध्ये समासविहितकार्यार्थं
उत्तरपदे द्विगुरभिहित इति गङ्गाधर ।

(२) "तद्वितार्थे समाहारे द्विगु संख्यायाः" इति सङ्घिसार सूत्रम् (समास-
पादे ११६) । ननु पञ्चाना गवा समाहार इति वाक्ये समासान्तप्रत्यये क्ते,
पुनस्तस्य लुकि, तद्वितार्थद्विगौ गोशब्दात् समासान्तनिषेधात्, पञ्चगुरित्वनेन भवि-
तव्यम्, न तु पञ्चगव इत्याशङ्क्याह समाहार इति । तथाच समाहारस्यैव न
पुनस्तद्वितार्थे समास इति भावः । गोयीचन्द्रस्य टीका इष्टव्या ।

३७५ । वात् क्तेर्मोऽतोऽप्याः ।

(वात् ५।, क्तेः ६।, मः १।, अतः ५।, अप्याः ६।) ।

अकारान्तात् वात् परस्याः क्ते र्मः स्यात् नतु प्याः ।

कृष्णमधिकृत्य प्रवृत्ता कथा, अधिकृष्णम् ।

अप्याः किं ? कृष्णस्य समीपात् गतः, उपकृष्णात् गतः ।

स च क सामीप्याद्यर्थेषु (१) गम्यमानेषु व्यानां दानां स्याद्यन्तैः
सहाभिधानप्रामाण्यान्नित्यं स्यात् । क-सामीप्याद्यर्थभेदादनेकधा
अनेकप्रकार इत्यर्थः । परस्त्रसापेक्षत्वादिह नोदाहृतम् ।

३७५ । वात् । अप्या इति पृथग् टकरण 'लुक् परा'दित्यत्रा-
ननुवर्त्तनार्थम् । कृष्णमधिकृत्येत्यादि । यद्यपि क इति सामान्ये-
नीकं तथाप्यभिधानात् द्वीस्योरर्थ एव ज्ञेयः । एवं स्त्रीष्वधिकृत्य
कथा प्रवर्त्तते अधिस्त्रीत्यादि । अन्ये तु स्यर्थ एव वसं कुर्वन्ति ।
नित्यत्वादस्य द्वीस्यन्तदेनार्थकथनम् । उपकृष्णादिति — अप्या
इत्यस्य प्रत्युदाहरणेनैव सामीप्योदाहरणं दर्शितम् । एव कुम्भस्य
समीपम् उपकुम्भमित्यादि । “टण्डुकान् टक्षिणेनाहं सरितोऽद्रीन्
वनानि च” इत्यत्र एनत्यान्तटक्षिणेनेति व्यस्य सामीप्यार्थत्वेऽपि
न सः अनभिधानात् । गृहस्योपरि तिष्ठति, उपरि शिरसो वट
इत्यत्र सामीप्यार्थस्याविवक्षितत्वात्, अन्यथा उपरिशब्दस्य द्वित्वं
स्यात् ।

(१) अत्र सामीप्य-सादृश्य-साकल्य-योग्यत्वानां धर्मवाचकत्वेन निर्देशात्
एवं वक्ष्यमाणोदाहरणस्यैव धर्मवाचकत्वेन निर्देशाच्च उभयत्रैव स्यात्, तेन उप-
कृष्णं भूमि, उपकृष्णं भूम्या इत्यादि, अन्येषु विशेषो नास्तीति गङ्गाधर ।

३७६ । त्रीप्तो वा ।

(त्री-प्तोः ६॥, वा ११) ।

उपक्लृप्तं उपक्लृप्तेन कार्यम् । उपक्लृप्तं उपक्लृप्ते स्थितः ।

३७७ । लुक् परात् ।

(लुक् ११, परात् ५) ।

अकारान्तादन्यस्मात् वात् परस्याः क्ते लुक् स्यात् ।

३७८ । सहः सोऽकाले ।

(सहः ६१, सः ११, अकाले ७) ।

सहस्य सः स्यात् नतु काले ।

हरेः सदृश सहरि । काले तु सहपूर्वाहम् ।

३७६ । त्री । अकारान्तात् वात् परयोस्त्रीस्योर्मः स्याद्वा ।

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् समद्रम् उन्मत्तगङ्गम् एकविंशति-
भारद्वाजमित्यादौ सन्तद्धिनदीसख्यावयवेभ्यः स्या न वा सादेशः ।

३७७ । लुक् । वेति नानुवर्त्तते, क्लीवाद्देत्यत्र वाग्रहणात् ।

क्तेरित्यनुवर्त्तते इत्यत आह क्तेरिति ।

३७८ । सहः । वादित्यस्यार्थवशात् क्तेर्विपरिणामः, तेन

वे इत्यर्थः । हरेः सदृशः इति सहरि गुरुरित्यत्र गुणभूतेऽपि
सादृश्ये वः, सादृश्येत्यनेन गुणागुणभूतसादृश्यग्रहणात् । एवं

सदृश. किख्याः सकिखि, हरेः सादृश्य सहरि गुरोः, सकिखि
कुक्कुरस्येत्यादौ । किखिः खेखीति ख्यातः शृगालभेदः । तथाच—

“किखिः शृगालभेदे स्या”दिति विश्वः, वानरीति केचित् । सह-

तृणेन सह सकलमत्ति सटणम् । ज्येष्ठमनुक्रम्य अनुज्येष्ठम् ।
 मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । विष्णुं विष्णुं प्रति प्रतिविष्णु ।
 अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि । रूपस्य योग्यं अनुरूपम् ।
 शिवस्य पश्चात् अनुशिवम् । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरेः
 शब्दः प्रादुर्भूतः इतिहरि । पापस्याभावः अपापम् । चक्रेण
 युगपद्देहि सचक्रम् । -यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामाः
 यावच्छ्लोकम् ।

पूर्वाह्नमिति—पूर्वाह्नस्य सटणमित्यर्थः । कालस्य निषेधात्
 सहस्य सः । तृणेन सहेति—यदर्थं यदृग्हीतं तत्र तस्याग्निपत्वं
 साकल्यम् । सटणमत्ति तृणमपि न परित्यजतीत्यर्थः । ज्येष्ठमनु-
 क्रम्येति—अनुक्रम (१) आनुपूर्व्यम्, अनुज्येष्ठ प्रविशति ज्येष्ठा-
 नुपूर्व्येण प्रविशतीत्यर्थः । मद्राणां (२) समृद्धिरिति—सुमद्रं वर्त्तते
 सुभिक्षं वर्त्तते, मद्राणां भिक्षाणां वाधिक्येन ऋद्धिः प्रवर्त्तते इत्यर्थः ।
 यदा समृद्धेः प्राधान्यं तदैव वसः । यदा समृद्धेरप्राधान्यं तदा प्राटि-
 त्वात् य एव, यथा समृद्धाः मद्रा सुमद्रा इति, समृद्ध्या मद्राणां

{१} अनुक्रमश्चात्र दौर्गपद्यं, तेन ज्येष्ठपरिहाराभावविशिष्ट-प्रवेगादिरिति
 विद्यानद्वारः । “अनुक्रमे आह अनुज्येष्ठमिति—ज्येष्ठस्य हीनो भूत्या गच्छतीत्यर्थः ।
 ज्येष्ठमनुक्रम्य इत्यत्र हीनार्थेन अनुना योगे द्वितीया, न तु कर्मणि, अन्यथा कार-
 कत्वादेव समासे विद्मि अनुक्रमस्य पृथग्ग्रहणं विफलं स्यात् । यथाकर्मकोऽयं
 क्रमधातुरिति दुर्गादास-गङ्गाधरौ ।

(२) देशभेदे तथानन्दे पुमान् मद्रः प्रकीर्त्तितः ।

यदा मद्रा नदीभेदे स्त्रिया तत्वेति शासनम् ॥

इति गङ्गाधरछतकोपवचनम् ।

विशेष्यमाणत्वात् । विष्णुं विष्णुं प्रतीति—यद्यप्यस्य नित्यसत्त्वात् वाक्याभावः, तथापि धिक्समयेत्यनेन वीष्णाया प्रतिना द्वीविधानानर्थक्यात् वाक्यस्थितिः । वीष्णार्थस्य सेनोक्तत्वान्न द्विः । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते इति—यद्यप्यत्र साकल्यमस्ति, तथाप्यग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते ततोऽन्यन्नाधीत इत्यस्यासाकल्यार्थं वचनम्, एवं सालोक्यमधीते, असकलेऽप्यध्ययने आलोक्यपर्यन्तं पठतीत्यर्थः । रूपस्य योग्यमिति—अनुरूपं ददाति, रूपस्य योग्यं ददातीत्यर्थः । शिवस्य पञ्चादिति—अनुशिवं भक्ताः । एवमनुरथं पादाताः, रथाना पञ्चादित्यर्थः । मेघदूते—“तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेय”-मिति तु षीसात् । अत्र स्त्रिवर्जनमिति परे (१) । शक्तिमनतिक्रम्येति—यथाशक्ति ददाति, एवं यथावलमधीते इत्यादि । हरेः शब्दस्य प्रादुर्भूतमिति—प्रादुर्भावः प्रकाशः, हरिशब्दो लोके प्रकाशते इत्यर्थः (२) । एवम् इतिपाणिनि उद्विक्रमादित्यमित्यपि (३) । अभावस्योदाहरणमाह अपापमिति । अभावः संसर्गाभावः (४) स

(१) अत्र सर्वनामशब्देन सह अव्ययीभावसमासो न भवतीति पाणिनीयानामतमित्यर्थः । अतएव तदनु इत्यादौ नाव्ययीभावः ।

(२) स्वरूपपरेण षष्णन्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्य इतिशब्दस्य समास इति प्रौढमनोरमा तत्त्वबोधिनी च । शब्देति षष्णत्वात् हिमालयो नाम इत्यत्र, तथा द्वितीये इति राजेन्दुरित्यादौ च न समासः, अर्थप्रकाशनार्थत्वात्—इति विद्यालङ्कारः ।

(३) उद् शब्दोऽपि प्रकाशनार्थकः, तथाच मेदिनी—“उद् प्रकाशे विभागे चेत्यादि—इति विद्यालङ्कारः ।

(४) यद्यपि प्रागभावो ध्वंसोऽत्यन्ताभावश्च संसर्गाभावरूपापि सामयिकान्त्यन्ताभाव एवात्र गृहीत इति विद्यालङ्कारः ।

च प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपक एव, (१) तेन अर्थाभाव (२) ऋद्धभावप्रध्वंसाभावोपभोगाभावानां ग्रहणम् । अत्रार्थाभावो ह्युत्तरदार्थाभावः, यथा अपापं, सच्चिकाया अभावो निर्मत्तिकम् इत्यादि । ब्राह्मणो न भवतीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधनञा ब्राह्मणत्वधर्मी निषिध्यते, गौरश्वो न भवतीत्यत्र अन्योन्याभावेनार्थान्तर निषिध्यते, अतो नास्त्युभयतार्थाभावः, अर्थशब्दस्यात्र वस्तुपरत्वात् । ऋद्ध-भावो यवनस्य दुर्यवनं, दुर्भिक्षमित्यत्र नोत्तरदार्थाभावः, किन्तु यवनादिमन्वन्धिन्या ऋद्धेरिति । अत्ययः गीतस्य अतिगीतम् (३) अत्ययो वसन्तस्यातिवसन्तमित्यादि । अत्ययोऽतिक्रमः, प्रध्वंसा-

(१) यद्यप्यभावस्य निरूपणत्वेन नास्ति भेदः, तथापि यस्यासाधभावः स सम्बन्धी भिद्यते । तद्भेदाद्भावस्याप्युपकल्पितो भेद इति कातन्त्रटीका (०७० सू.) ।

(२) अर्थाभावः क्वचिद्देशे सर्वधैवाभावो वस्तुना, न तत्पक्षस्य पश्चादिति कातन्त्रटीका । अर्थविरोधी अभावः अर्थाभावः अत्यन्ताभाव एव, अन्योन्याभावस्य तु सर्वत्र प्रतियोगितावच्छेदेनैव विरोधादित्यागयेन अर्थपदसुपाप्तम् । अयञ्च समास उत्तरपदार्थाभावाद्व्योतकः नञनञ्साधारणाव्ययेन भवति । नञ्-तत्पुरुषस्तु नञैव अन्योन्याभावबोधकः सर्वत्र, क्वचिद्भावबोधकोऽपीत्यनयोर्विशेषः । अतएव निर्मत्तिकम् अपापमित्यादियत् अतुपनम्भ इत्यादीनामभावबोधकत्वेऽपि न क्षतिः । वस्तुतो नागपर्यायात्वयस्य पृथग् ग्रहणात् प्रागभाव निवारणार्थं विद्यमानपदार्थप्रतियोगिताद्योतनार्थञ्चार्थग्रहणं, तेन प्रागभावाभिप्रायेण कपाले अघटमित्यादिर्न प्रयोगः, न वा अपदार्थस्य गगण्टद्गादेरभावबोधनाय न गगण्ट्मित्यादिः, एयामन्तीकतयार्थत्वाभावेन तद्व्यतिथिगोत्राभावाप्र-मिद्धेः इत्युक्तं सिद्धान्तकौमुदीटीकाया तारानाथेन ।

(३) यद्यपि कस्यचित्तीतये कस्यचिद्वर्तमानत्येऽपि अतिगीतमिति भवति, तथापि गीत ऋतुप्रध्वंसेऽयं प्रयोग इति विद्यान्तद्वारः । अतिगीतं गीतान्यतीतानि भ्रमरानीत्यर्थे इति प्रयोगरत्नमाना ।

भावः (१) स च नात्यन्ताभावः किन्तु शीतादिप्रध्वंसः संसर्गा-
भाव एव (२) । यौवनस्य नायमुपभोगकालोऽतियौवनम् अति-
कम्बलमित्यादि । गतोपभोगस्तु (३) विद्यमानस्यैव योवनादेर्वर्त्त-
मानकाले उपभोगाभावः अतो नार्थाभावोऽव्ययश्चेति । चक्रेण
युगपद्देहीति—यौगपद्यम् एककालता, सचक्रं निधेहि, युगप-
च्चक्रं निधेहीत्यर्थः (४) । सहः सोऽकाले इति सहस्य सः । यौग-
पद्येष्विति व्वनिर्द्देशादन्येष्वर्थेष्वपि, तेनावधारणे गम्यमाने यावदिति
व्यस्य नित्यं वस इत्यत आह यावन्त इत्यादि । अवधारणमिय-
त्तापरिच्छेद, इयदेवेति निश्चय इत्यर्थः (५) । यावच्छ्लोकम-
च्युतप्रणामाः, (६) एवं यावह्नीजनपात्रं ब्राह्मणानामन्व-

(१) अतिक्रम इति—अतीतत्वमित्यर्थ इति विद्यालङ्कार ।

(२) अर्थाभावस्तु सर्वथैव क्वचित्प्रदेशे वस्तुन संसर्गाभावः, न तु वस्तुन-
प्रध्वंस, अत अत्ययोऽत्र अर्थाभावाद्भिद्यते इति गोयीचन्द्र ।

(३) अत्र तु उपभोगस्य सामयिकात्यन्ताभाव इत्यर्थः । एवञ्च उपभुज्यते
अस्मिन्निति उपभोगः उपभोगवर्त्तमानकाल इत्यर्थः । गतस्यासावुपभोगश्चेति-
कर्मधारयः, उपभोगवर्त्तमानकालाभाव इत्यर्थ इति विद्यालङ्कारः । सस्यति
नोपभोगकाल, किन्तु गत आगमिष्यति वेति कालोपाधेर्ध्वंसः प्रागभावो
वेत्यर्थः । यद्वायमुपभोगकालादन्य एवेत्यन्योन्याभाव इत्यर्थ इति प्रयोगरत्नमाला
(८६८ सू) ।

(४) युगपच्छब्दस्याव्ययत्वेऽपि अगमकत्वात् युगपच्चक्रमिति वाक्ये न समास,
तेन चक्रं युगपन्निधेहि नत्वनेकवारमित्यर्थ इति विद्यालङ्कारः । हे विष्णो
एकस्मिन् काले चक्रेण सह गदा धारय इत्यर्थ इति दुर्गादासः ।

(५) सख्यया परिभाषेण वा अन्यमानतिरिक्तीकरणमित्यर्थ इति विद्या-
लङ्कारः ।

(६) श्लोकाणामियत्तया प्रणामानामियत्ता विवक्षिता इत्यर्थ इति
दुर्गादासः ।

यस्य (१) यावद्दृढं आनयस्य (२) इत्यादि । अवधारणे किं ? यावत् दत्तं तावद्भुक्तं, कियद्दत्तं कियद्भुक्तमिति नावधारित-मित्यर्थः(३) । एवमसादृश्याये वर्त्तमानस्य यथेति व्यस्य वसस्तेन ये ये तथाभूताः यथातथमिति, ये ये वृद्धा यथावृद्धं ब्राह्मणास्ति-ष्ठन्ति । यथागक्ति ददातीत्यत्रानुक्तमानतिक्रमयोः पूर्वैर्गैव इति । सादृश्ये तु यथावृद्धास्तथा युवानः (४) । इह गुणभूतसादृश्ये निषेधादन्यत्र स्यादेवेति ज्ञापितम् ।

अव्यस्य च प्रतिनाऽत्यत्वे । अत्यत्वे वर्त्तमानेन प्रतिना सह व्यस्याव्यस्य च वो नित्यं स्यात् । स्व,प्रति सायंप्रति सूप्रति शाकप्रति, स्वर्गादेः स्तोकमित्यर्थः (५) । अत्यत्वे किं ? वृत्तं प्रति द्योतते विद्युत्, वृत्तं लक्ष्यीकृत्य विद्योतते इत्यर्थः ।

एकद्वित्रिचतुरऽचशलाकानां परिणा द्यूतपराजये । द्यूत-पराजये गम्यमाने परिणा सहैषां नित्यं वः स्यात् । एकेन परि एकपरि द्विपरि त्रिपरि चतुष्परि । एकादिगव्यैरञ एवाभि-धीयते, द्यूतपराजय इत्यस्य सस्वन्धात्तयाहि एकेनावेण हारि-तमित्यादिक्रमेणार्थः, तथाच पञ्चभिरज्ञैः शलाकाभिर्वा पञ्चिका

(१) यावन्नि भोजनपात्राणि वर्त्तन्ते तावतो ब्राह्मणानित्यर्थः ।

(२) यावन्तो वृद्धाः पञ्च वा पञ्चा सम्भवन्ति तान्देवानय इति गोयीवन् ।

(३) सप्तानिचदः परिमाणानिश्चो अ न हन इत्यर्थ इति दिव्या-लङ्कारः ।

(४) वृद्धमृगा युवान इत्यर्थः ।

(५) न कुस्यप्रति टारिद्रे इति प्रयोगरत्नमाष्टा । टारिद्रे कस्यमि कुषं नास्तीत्यर्थः । एयन् व्यस्यव यावत्प्रति—इति तद्दीक्षा ।

नाम द्यूतं, तत्र यदि पञ्च उक्तानाः अवाञ्चो वा पतन्ति तदा पातयिता जयति, अन्यथापाते पातयिता हारयतीति । एवम् अक्षपरि, शलाकापरि—अक्षेण शलाकया वा परिहारितमित्यर्थः । इहाक्षशलाकयोरेकत्वे (१) वर्त्तमानयोरेवायं सः स्वभावात्, न हि स्वभावार्थो निमित्तान्तरमपेक्षते इति ।

अनोर्द्वेष्यसमीपयोः । अनयोर्वर्त्तमानस्थानोः स्याद्यन्तेन सह वो नित्यं स्यात् । अनुयमुनं मथुरा, यमुनेव दीर्घेत्यर्थः । अनुवृत्तं नदी, वृत्तस्य समीपा इत्यर्थः । धर्मिवचनस्थानोरनेन सः, सामीप्यधर्मवाचिनस्तु पूर्व्वेणैव । यथा अनुवृत्तं, वृत्तस्य सामीप्यमित्यर्थः । अनयोः किं ? वृत्तमनु विद्योतते विद्युत्, वृत्तं लक्ष्यीकृत्य इत्यर्थः ।

नाम्नि नदीभिरन्यार्थे । नदीवाचिभिः शब्दैः सहान्यदार्थे वर्त्तमानस्य स्याद्यन्तस्य वो नित्यं स्यात् सज्ञाया विषये । उन्मत्त-गङ्गं, लोहितगङ्गं(२), शनैर्गङ्गं, तूष्णीं गङ्गं—चत्वारि देशनामानि ।

(१) ननु द्वित्ववृद्धत्वयोरित्यर्थः । तथापि अक्षाभ्याम् अक्षौ शलाकाभ्यामित्यादि नोदाहर्त्तव्यम् अनयोर्द्वित्वादिनिषेधादिति प्रयोगरत्नमाला (६०३ सू) अक्षेण परिहारितमित्यर्थकथनेनैतत् सूचित, अक्षादयः करणत्तृतीयान्ताः समस्यन्ते इति—इति विद्यालङ्कारः ।

(२) अतिवेगवत्तया अनवरतं तीरभूमिभङ्गकारिणीति उन्मत्ता इव गङ्गा यस्मिन्, मृत्तिकादिलोहितयोगात् लोहिनी गङ्गा यस्मिन्निति विग्रह इति प्रयोग-रत्नमालाटीका । एतत्तु अर्थकथनमात्रं ननु वाक्यं, तथापि—“नित्यसमासत्वात् वाक्यभेदा न विद्यते” इति गोयीचन्द्रः ।

नास्ति किं ? गीत्रा गङ्गा यस्मिन् गीत्रगङ्गे देगः । अन्यायं किं ?
 कणा चाम्नी वेन्ना चेति कणावेन्ना (?) ।

तिष्ठद्वाद्याः । तिष्ठद्वाद्या वसंज्ञका निपात्यन्ते ।

तिष्ठद्वादिषु तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवम् ।

खले-सञ्जियमा गभ्यां नृयमानाच्च मस्कृतात् ।

नृनाड्यवबुधे पृत् पृयमानात् यवस्तथा ।

आयतीपुण्यपायावात् ममा अय समं समात् ।

भूमिः पदातिरित्येतां नृनिर्दुरपरात् ममम् ।

प्रत्यं प्रसृगं प्राहसपनव्य प्रदक्षिणम् ।

सम्प्रत्यसम्प्रत्येकान्तं तथापदिगमित्यपि ।

पट्त्रिंशत् कथिता ज्ञेयं ज्ञेयं मिष्टप्रयोगतः ॥

तिष्ठन्ति वहन्ति आयन्ति च गायो यस्मिन् काले स कालः
 तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवच्च (२) । खले यवा यस्मिन् काले स
 कालः खलेयवं, सञ्जियमाणयवं नृयमानयवं मस्कृतयवं नूनयवं
 खलेबुधमित्यादि । पृत्वा यवा यस्मिन् काले स कालः पृत्नयवं, पृय-
 मानयवम् । आयत्याः ममाः संवत्सरा आयतीममम् । एवंपुण्यममं

१ । वेन्ना नदीसिन्धो इति सिद्धान्तसौमुह्यानुसारेण वेन्नाः । तदधीनन्त्या
 तागान्नायकृतसिद्धान्तसौमुह्यटीकायाश्च वृत्तान्तेति पाठो दृश्यते काश्चित्पाठान्तु
 ह्यन्वेत्या इति । तर्जनीमटीकायाः न्यूनु ह्यन्वेतिपिनेः अर्थात्सम्बन्धे पृत्-
 प्रथमिजानामिह्याद्या प्रयोगरत्नमालाटीकायाश्च ६।० छ वेन्ना इति पाठो
 दृश्यते । संक्षिप्तज्ञाने तु वेन्ना इति ।

(२) तिष्ठद् प्रयोगे नास्ति वां । इच्छद् नृत्काले दिग्वा पृत्त्रिंशो वा ।
 आयतीगवं प्रयोगे । खले घान्नादिमर्त्यनम्यान् पठेत्तद् इत्यन् । नृयमानयवं
 निमित्तम् । खलेबुध इत्यन्तः—इति प्रयोगरत्नमाला टीकायाश्च ६।० छ ।

पापसमम् अघसमम् । समत्वं भूमिः समभूमि समंभूमि । एवं समं-
पदाति समपदाति । पूर्वदार्थप्राधान्य एव वसः, परदार्थप्राधान्ये
तु समभूमिः समपदातिरिति य एव । समाः पदातयो यस्मिन्
समपदातीति पारायणम् । समशब्दस्य वा सममादेशो निपा-
तनात्, समंभूमि समपदातीत्यन्ये । समार्थसममिति व्यस्य आभ्यां
सह वस इति कश्चित् । शोभनत्वं समस्य सुषमं, निःषमं दुःषमं
अपरसमम् । एवं प्रगतत्व रथस्य प्ररथ, प्रभृगं प्राहूमपसव्यं
प्रदक्षिणमिति । परदार्थप्राधान्यात्तु कुप्रायोर्नित्यमिति ष एव ।
सम्प्रतिशब्दं पठित्वा असम्प्रतीति पठितं वसे कृते सान्तराभावात् ।
एकत्वमन्तस्य एकान्तम् । दिशोर्मध्यमपदिशमिति । अस्याकृति-
गणत्वात् अप्रदक्षिणमित्यादि(१) । इह यद्यत् कार्यं लक्षणेन न
सिध्यति तत्तत् सर्वं निपातनाज्ज्ञेयम् । तिष्ठद्गवादीनां वादन्यः सो
न स्यात्, यथा परमं तिष्ठद्गु इत्यादि । वससु स्यादेव, तथाच—
“आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्या प्रक्रान्तामायतीगव”मिति भट्टिः (२) ।
अभिप्रत्योराभिमुख्ये लक्षणद्वया वा । आभिमुख्ये वर्तमान-

(१) अत्राप्रादक्षिणसम्प्रत्योः पृथक्पाठस्त्वैतेषां समासान्तरनिषेधार्थं इति
इहन्दुग्धबोधम् । पञ्चसु हस्तलिखितेषु आदर्शपुस्तकेषु सच्चिप्रसारे च अप्रदक्षिण-
मित्यत्र अप्रदक्षिणमिति, काशिकाया तारानायकतसिद्धान्तकौमुदीटीकायाञ्च
अपरदक्षिणमिति पाठो दृश्यते ।

(२) भट्टौ ४ । १४, तत्र भरत — “तिष्ठन्ति स्थिरीभवन्ति गावो यस्मिन् स
तिष्ठन् काल, रात्रे प्रथमनाडिका, तत्र हि विश्रान्ता गाव पश्चादत्याप्य दुहन्ते ।
आयन्ति गोष्ठं गावो यस्मिन् काले स आयतीगव काल अर्द्धाकृमिभस्कर”,
प्रायश्चित्तवैष गवानयनात्” इति ।

योरभिप्रत्योर्लक्षणेऽर्थे विहिता या द्वी तदन्तेन सह वः स्याद्वा ।
 अभ्यग्नि प्रत्यग्नि, पक्षे अभ्यग्निं प्रत्यग्निं शलभाः पतन्ति, अग्निं
 लक्ष्यीकृत्य शलभाः पतन्तीत्यर्थः । अत्राग्निर्लक्षणं, तेन पतद्भानां
 पातो लक्ष्यते, तयोर्लक्ष्यलक्षणसम्बन्धो यथाऽभिप्रतिभ्यां द्योत्यते
 तथा शब्दशक्तिस्त्राभाव्यादाभिमुख्यमपि द्योत्यते, अतएव अग्नेर-
 भिमुखमेव पतद्भाः पतन्ति न पार्श्वं न पृष्ठत इत्यर्थः (१) ।
 आभिमुख्ये किं ? गङ्गामभिवसति (२) । लक्षणहेतुति किं ? शुभ्रं
 प्रतिगच्छति, शुभ्रान्मथुराञ्चलितो दिङ्गोहात् शुभ्रमेव निवर्त्तत
 इत्यर्थः । नात्र लक्षणे द्वी किन्तु ढ इति ।

आङ्पर्यपवहिरच्चां प्या । एषां प्यन्तेन सह वः स्याद्वा ।
 आपाटलिपुच्छं परित्रिगर्त्तम् अपत्रिगर्त्तं (३) वह्निर्ग्रामं प्राग्ग्रामं
 वृष्टो देवः । पक्षे आ पाटलिपुच्छात् परि त्रिगर्त्तेभ्य इत्यादि ।
 वहिरादिसाहचर्यादाडादीनां योगे येष्वर्थेषु पी तेष्वर्थेषु (४)
 एवेह ग्रहणं, तेनापगतः शब्दात् अपशब्दः अपधर्मः अपचार
 इत्यादौ क्रान्तादौ निराटेः प्या इति षः (५) । वहिरङ्गो गुण

(१) तथाच अग्निज्ञाप्यं शलभकर्त्तृकमग्न्यभिमुख्य पतनमिति बोधः ।

(२) अत्र अभिना लक्ष्यलक्षणसम्बन्धो द्योत्यते, न त्याभिमुख्यमिति
 गोयीचन्द्रः ।

(३) अपपरी वर्ज्जनार्थं इति प्रयोगरत्नमाला । तेन त्रिगर्त्तान् वर्ज्ज-
 यित्वा इत्यर्थः । त्रिगर्त्तशब्दो लाहोरसिंहितदेशविशेषस्य संज्ञा ।

(४) तेन अपपरि इत्येतयोर्वर्ज्जनार्थं एव, आङ् इत्यस्य मर्यादाभिविध्यो
 रेवेति बोध्यव्यम् ।

(५) एतेनैतत्प्रतिपादित क्रान्ताद्यर्थच्यतिरित्तोऽस्य विषय इति गोयीचन्द्रः ।

इत्यत्र त्वन्यदार्थप्राधान्यात् हः । वह्निरङ्गं प्राग्ग्राम (१) इति तु विशेषणविशेष्यत्वेन यसात् ।

पारे मध्ये ष्या । पारे मध्ये इत्येतयोः ष्यन्तेन सह वः स्याद्वा । पारेगङ्गं, मध्येकाशि । सूत्रनिर्देशात् स्या अलुक् । पक्षे पारे गङ्गायाः, मध्ये काश्याः । गङ्गापारं, काशीमध्यम् इति तु षीषात् । एके तु अग्रेऽन्तरीर्यङ्गणं कृत्वा अग्रे रामस्य अग्रे-रामम्, अन्तःप्रयागस्य अन्तःप्रयागमित्यप्याहुः ।

संख्याया विद्याजन्मैकयोगैः । विद्यया जन्मना वा एको योगो यत्र, तद्वाचिभिः सह संख्यावाचिनो वः स्याद्वा । द्वौ मुनी व्याकरणस्य, द्विसुनि व्याकरणस्य, विद्यया पाणिनिकात्यायनयो-र्मुन्योरेको योगः (२) । पूर्व्वदार्थप्राधान्य एव वसस्तेन द्विसुनि-रागम इत्यत्रान्यदार्थप्राधान्यात् हः । एके तु वा त्वन्यार्थे इति सूत्रं विधाय द्विसुनि शब्दानुशिष्टेः, द्विसुनिरागम इत्याहुः (३) । द्वौ गार्ग्यौ लोकानां द्विगार्ग्यं दशभारद्वाजं (४) द्वयोर्गार्ग्ययोर्दशानां भारद्वाजानाञ्च जन्मनैकयोगः । एके तु अनेकसंख्याया एव वसं विधाय एकसुनिर्भाष्यस्येत्यादि प्रत्युदाहरन्ति ।

समाहारे नदीभिश्च । समाहारेऽर्थे नदीवाचिभिः सह

(१) वह्निस्य तदङ्गञ्चेति, प्राक् चासौ यामञ्चेति वाक्यम् ।

(२) जनकतासम्बन्धे इत्यर्थं, उभयोरेव व्याकरणजनकत्वात् इति विद्यालङ्कारः ।

(३) शब्दानुशिष्टेर्व्याकरणस्येत्यर्थः ।

(४) भरद्वाजवयोङ्गवानां दशसंख्येत्यर्थः ।

३७६ । शरद्विपाङ्गयश्चेतोमनोविडुपानद्धिमव-
द्विद्विवनडुद्विक् चतुर्यत्तदोऽः ।

(शरद्व—तदः ५१, अः ११) ।

एभ्यः अः स्यात् वे । उपशरदम् ।

संख्यावाचिनो वः स्यात् । द्वयोर्गङ्गयोः समाहारः द्विगङ्गं, सप्त-
गोदावरम् (१) । समाहारे किम् ? एकनदी ।

३७६ । शरत् । शरच्च विपाट् च अयश्च चेतश्च मनश्च विट् च
उपानच्च द्विमवांश्च विच्च द्यौश्च अनङ्गांश्च दिक् च चत्वारश्च यच्च तच्च
तत् तस्मात् । उपशरदमिति—शरदः समीपमिति वाक्यम् । एवम्
उपविपाशम् उपायसम् उपचेतसं प्रतिमनसं प्रतिविशम् उपोपा-
नहम् उपद्विमवतम् उपविदं प्रतिदिवं प्रत्यनडुहं प्रतिदिशम् उप-
चतुरम् उपयदम् उपतदम् इति । वे किं ? चतसृणां दिशां समा-
हारः चतुर्द्विक्, तथाच—“चतुर्द्विगीशानवमन्य मानिनी”ति
कालिदासः । अन्ये तु पथि-दृग्-उपसत् कियदनसः शरदादौ
पठन्ति, अयश्चेतोमनोविडुदसु नाहुः ।

(१) यद्यपि गोदावरी एकैव, तथापि सप्तपदसप्तभिव्याहारात् तत्पदेन
तीर्थावाहनसन्वृतसप्तनद्यो गृह्यन्ते, तीर्थस्वेनाविशेषात्, तेन गङ्गा यमुना
गोदावरी सरस्वती नर्मदा सिन्धुः कावेरी च इत्यर्थः । अयमव्ययीभावो द्विगो-
वांशक विशेषत्वात् । ननु पञ्चनदमित्यत्र द्विगुसमासकरणे कोदोष ? उच्यते—
समाहारद्विगौ क्लीयत्वात् स्वभोरेव अन्भावः स्यात्, अव्ययीभावे तु पञ्चमीभिन्नसर्व-
विभक्ते रन्भाव इति । अतएव सप्तगोदावरं ज्ञाता इति सप्तम्यन्तादिप्रयोगाभा-
व एव दोष इत्यर्थः—इति प्रयोगरत्नमालाटीका (६०६)

३८० । जराया जरस् च ।

(जरायाः ६।, जरस् ।१।, च ।१।) ।

उपजरसम् ।

३८१ । सरजसोपशुने । (सरजस-उपशुने १॥) ।

निपात्ये ।

३८२ । सम्परःप्रत्यनुभ्योऽच्चाः ।

(सम्-परस्-प्रति-अनुभ्यः ५।।।, अच्चाः ५।) ।

समघम् ।

३८० । जरायाः अः स्याद्दे तस्मिन् जरसादेशश्च । उपजर-
समिति—जरायाः समीपमिति वाक्यम् ।

३८१ । सर । सरजसश्च उपशुनश्च ते । रजसा सह
सकलमत्ति सरजस, साकल्ये वः, सहः सोऽकाले इति सहस्य
सः । हे तु सरजसं पद्ममित्यसाधु । सरजसतामवनेरपा निपातः
इति किराते चिन्त्यम् । शुनः समीपम् उपशुनं, श्वयुवमघोना-
मिति ते निषेधेऽपि वस्योत्व निपातनात् । सहोपाभ्यामेव निय-
मात् उपरजः प्रतिश्च इत्यत्र अन इत्यनेन सूत्रेण अत्योऽपि
न स्यात् ।

३८२ । सम्परः । सच्च परस् प्रतिश्च अनुच्च ते तेभ्यः । सम्-
परादच्चाः अः स्याद्दे । समघमिति—सच्चाः समीपमिति सम्-
पर इति कृतसान्तादश्चे परे समीपादित्वाद् इति

३८३ । अनः । (अनः ५।) ।

अनन्तात् अः स्यात् वे । अध्यात्मम् ।

३८४ । क्लीवाद्वा । (क्लीवात् ५।, वा ।१।) ।

उपचर्मं उपचर्मं ।

दृष्टस्य परस् इत्यस्य ग्रहणम् । अक्षः परि परोक्षम्, आङ् पर्यप-
वहिरञ्चामित्वादिना वः (१) । अन्ये तु अक्षि अक्षि परि परोक्ष-
मिति वीष्मायां व इत्याहुः । एके तु अक्षोः परः परोक्षं, पार-
स्करादित्वात् सुम् इत्याहुः । अक्षिणी प्रति प्रत्यक्षम्, अभि
प्रत्योराभिसुख्ये इत्यादिना वः । वीष्मायामित्यन्यः । प्रत्यक्षो घट
इति तु इन्द्रियार्थेनाक्षशब्देन प्रादिसात् । अक्षोः समीपमन्वचं,
सामीप्ये वः ।

३८३ । अनः । अध्यात्ममिति—आत्मानमात्मनि वा अधि-
कृत्य अध्यात्मं, कार्ये वः । अत्ये न्वोर्लोपौताविति नलोपे ययो-
रित्यादिना अलोपः ।

३८४ । क्लीवात् । क्लीवलिङ्गादनन्ताटः स्याद्वा वे । उपचर्म-
मित्यादि—चर्मणः समीपमिति वाक्यं, सामीप्ये वः । एव प्रत्यक्षं
प्रत्यक्षः, वीष्मायां वः ।

(१) अक्षः परमिति विग्रहे * * * निपातनात् परस्योकारादेर्ग, परोक्षम् ।
परोक्षा क्रियेत्यादि तु अर्गं आद्यक्षि—इति सिद्धान्तकोसुटी । अक्षः परमिति—
अभिपय इत्यर्थः, वृत्तिभिपये अक्षिगञ् इन्द्रियमात्रपर इति तत्त्वबोधिनी ।

३८५ । भूप्नदीपौर्णमास्याग्रहायणीगिरे व्वा ।

(भूप्—गिरेः ५, वा ।१) ।

उपसमिधं उपसमित्, उपनदं उपनदि ।

इति व' ।

षट् समासाः ।

३८६ । पथ्यप्पुरः से ।

(पथिन्-अप्-पुरः ५, से ७) ।

एभ्यः अः स्यात् से सति । सखिपथौ, रम्यपथो देशः, महापथः, दक्षिणापथः, चतुष्पथं, उपपथं, विमलापं सरः, विष्णुपुरम् ।

३८५ । भूप् । भूप् प्रत्याहारः । भूप् च नदी च पौर्ण-
मासी च आग्रहायणी च गिरिश्च तत्तस्मात् । भवन्तान्नद्यादेश्च
अः स्याद्वा वे । पुनर्व्याग्रहणं परत्र निवृत्त्यर्थम् । उपसमिध-
मित्यादि—समिधः समीपमिति वाक्यम् । एवम् उपदृशदम् उप-
तडितम्, पक्षे उपसमित् इत्यादि । उपनदमित्यादि—नद्यादीनां
स्वरूपस्य ग्रहणं, नद्याः समीपमिति वाक्यम् । एवम् उपपौर्णमा-
सम् उपपौर्णमासि उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणि उपगिरिम्
उपगिरि, “अनुगिरस्तुभिर्विंतायमानामिति भाव. (१) । इत्य-
व्ययीभावः ।

३८६ । पथ्यप् । पथ्याश्च आपश्च पूश्च तत् तस्मात् । स

(१) शिशुपाल३धे ७ । १, गिरौ ऋतुभिर्विंतयमानामित्यर्थ ।

३८७ । द्वान्तर्गेर्योऽपोऽनात् ।

(द्वि-अन्तर्-गीः ५।, ई । १।, अः १।, अपः ६।, अनात् ५।) ।

एभ्योऽनवर्णान्तेभ्योऽपोऽकार ईः स्यात् ।

द्वीपं अन्तरीपं समीपम् । अनात् किं ? प्रापम् ।

३८८ । समापानूपौ । (समाप-अनूपौ १॥) ।

निपात्यौ । समापो देवयजनं, अनूपो देशः ।

इति सामान्यार्थम्, अतः षट्स्रदाहरति सखिपथावित्यादि ।
सखा च पन्थाश्च तौ, रम्यः पन्था यत्र, महंशासी पन्थाश्चेति,
दक्षिणस्यां पन्था इत्यर्थे दक्षिणोत्तरादाही इति स्या आकारादेशः ।
चतुर्णां पथां समाहारः, पथः समीपे, विमला आपो यस्मिन् ।
विष्णुपुरमिति—विष्णोः पूरिति वाक्यम् । यद्यपि अदन्तः पुर-
शब्दोऽस्ति तथापि पुरशब्देनानिष्टनिवारणार्थमिदम् ।

३८७ । द्वान्त । द्वौ च अन्तश्च गिश्च तत् तस्मात्, न अः
अनस्तस्मात्, ई इति लुप्तप्रौकं दम् । द्विशब्दान्तःशब्दौ अनदन्ता-
वेव । अनवर्णान्तेभ्य इति गीर्विशेषणम् । एभ्य इति—द्विशब्दा-
दन्तःशब्दादनवर्णान्ताद्देरित्यर्थः । द्वीपमित्यादि—द्विर्गता आपो
यत्र इति वाक्यम् । एवम् अन्तर्गता आपो यत्र, सम्यगापो यत्रेति ।
एषां रूढशब्दत्वादेतद्दुत्पत्तिमात्रम् । एवमन्वीपं प्रतीपमित्यादि ।
प्रापमिति—प्रगता आपो यत्र इति वाक्यम् । एवं परापमिति ।

३८८ । समा । निपातो ह्यर्थविशेषे अत आह समापो
देवयजनमित्यादि । समीचीना आपो यत्र, अनुगता आपो यत्रेति

३८६ । सम् तुम् मनः-कामे, ऽवश्यं ल्ये,
अन्यलोपं, सम्-मांसौ तु हित-तते पाक-पचने वा ।

(सम् तुम् ११॥, मनः-कामे ७, अवश्यं ११, ल्ये ७,
अन्यलोप २, सम्-मांसौ १॥, तु ११, हित-तते ७, पाक-
पचने ७, वा ११) ।

सम् तुम्च मनः-कामयोः, अवश्यं ल्ये, अन्यलोपं याति, सम्
हित-ततयोः, मांसः पाक-पचनयो र्वा ।

समनाः सकामः, रन्तुमनाः रन्तुकामः, अवश्यसेच्यः, सहितः
संहितः, सततः सन्ततः, मास्याकः मांसपाकः मास्यचन मास-
पचनम् ।

वाक्यम् । अन्यत्र समीपमन्वीपमिति । अन्ये तु समाङ् पूर्वोदपः
समापमिति साधयन्ति ।

३८६ । सम् । सम् तुम् इति लुप्तप्रौढं, (१) सम् च तुम्
च ती, सौत्रत्वादीलुक् । मनश्च कामश्च तत्तस्मिन् । अन्यस्य लोपः
अन्यलोपस्तम् । सम् च मांसश्च ती । हितश्च ततश्च तत्तस्मिन् ।
पाकश्च पचनश्च तत्तस्मिन् । स इत्यनुवर्तते । ल्ये तव्यादी ।
हित-तते मांसः पाक-पचने इति पदद्वयकरणात् सम्मांसा-
वित्यनेन यथाक्रमं दर्शयति सम् हित-ततयोर्मांसः पाकपचन-
योरिति । सकाम इत्यादि—सम्यक् कामो यस्य, सम्यङ् मनो

। (१) सम् इति त्वम् इति च लुप्तप्रथमैकवचनं मनःकामाभ्यां यथासंख्य-
निरासार्थमिति दुर्गादास-कार्तिकेय-गङ्गाधराः ।

३६० । धुरोऽनक्षस्याः ।

(धुरः ५१, अनक्षस्य ६१, अः ११) ।

राजधुरा । अक्षस्य तु अक्षधूः ।

यस्य, रन्तुं मनो यस्य, रन्तुं कामो यस्य इत्यादि वाक्यम् । अवश्य-
सेव्य इति—अवश्यं गच्छस्य मयूरञ्चंसकादित्वात् ल्यान्तेन सह वा
यमः । असे तु अवश्यं सेव्य इति । तथाच भट्टवार्त्तिकं—“सम्ब-
न्धानुभवोऽवश्यमेपणीयश्च लिङ्गिन” इति । सहित इत्यादि—
सम्यक् हितं प्राप्तं येन इति वाक्यम् । सततमित्यादि—सम्यक्
ततमिति प्रादिसः (१) । वाग्बद्धस्य व्यवस्थावाचित्वात् सातत्य-
मित्यत्र नित्यम् । मांसपाक (२) इत्यादि—मांसस्य पाकः, मांसस्य
पचनम् इति वाक्यम् । सम्मांसौ त्विति—तुशब्दो भिन्नक्रमार्थ-
स्तेन वाग्बद्धस्य पूर्वोक्तेस्त्वभिर्न सम्बन्धः । अवश्यं गिप्रादुरादि-
व्यवधानेऽपि (३) । अवश्यप्रसेव्यः अवश्यप्रादुःसेव्यः अवश्याङ्गीकर-
णीय इत्यादि ।

३६० । धुरो । धुरः अः स्यात् से, न तु अक्षसम्बन्धिन्याः ।
राजधुरेति—राज्ञो धूरिति वाक्यं, स्त्रीत्वादाप् । अक्षधूरिति—
अक्षस्य धूरिति वाक्यम् । अक्षो रथावयवचक्रसम्बन्धिकाष्ठवि-
शेषस्तस्य धूर्भारः । एवं दृढधूरक्ष इत्यादि ।

(१) अत्रापि सम्यक् ततमस्येति वङ्गव्रीहिरिति दुर्गादास कार्तिकेय-
गङ्गाधराः ।

(२) मांसपाक इत्यत्र चकारलोपस्य स्थानियत्त्वान्न विभर्ग इति दुर्गादासः ।

(३) अन्त्यलोपं यानीति शेष ।

३६१ । ऋचः । (ऋचः ५) ।

ऋचः परः अः स्यात् से । अर्द्धर्चम् ।

३६२ । नञ्वहोर्माणवक-चरणे ।

(नञ्-बहोः ५, माणवक-चरणे ७) ।

अनृचो माणवकः, बह्वृचः चरणः । अन्यत्र अनृक् साम,
बह्वृक् सूक्तम् ।

३६३ । प्रत्यन्ववात् सामलोमः ।

(प्रति-अनु-अवात् ५, साम-लोमः ५) ।

प्रतिसामं प्रतिलोमम् ।

३६१ । ऋचः । अर्द्धर्चमिति—अर्द्धम् ऋच इति वाक्यम् ।
सप्त ऋचो यस्मिन् सप्तर्चो मन्त्रः ।

३६२ । नञ् । नञ् च बहुषु तत्तस्मात्, पुंस्त्वं सीत्रत्वात् ।
माणवकश्च चरणश्च तत्तस्मिन् । नञ्बहुभ्या परस्या ऋचः अः
स्यात् क्रमात् माणवकचरणयोर्वाच्ययोः (१) । अनृक् सामेति (२)
—अकृतसान्तत्वात् वा के अनृकं बह्वृकमित्यपि ।

३६३ । प्रत्य । प्रतिश्च अनुश्च अवश्च तत्तस्मात् । एभ्यः
पराभ्यामाभ्यामः स्यात् से । प्रतिसाममिति—प्रतिगतं साम इति
प्रादिसः, प्रतिगतं साम यस्येति वा हः, साम साम प्रति इति
वीप्साया वा वः । एवं प्रतिलोममिति । एवम् अनुसामम् अनु-
लोमम् अवसामम् अवलोमम् ।

३६४ । अक्ष्णोऽचक्षुषि ।

(अक्ष्णः ५१, अचक्षुषि ७१) ।

गवामक्षीव गवाक्षं । चक्षुषि तु विप्राक्षि ।

३६५ । ब्रह्महस्तिराजपत्यात् (१) वर्चसः ।

(ब्रह्म—पत्यात् ५१, वर्चसः ५१) ।

ब्रह्मवर्चसं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पत्यवर्चसम् ।

३६४ । अक्ष्णो । अनेत्रार्थादक्ष्णः अः स्यात् से । गवामक्षीव इति (२)—गावो जलानि तेषामक्षीव गवाक्षं पद्मादि, वातायने रूढस्तु पुंलिङ्गः (३) । एवं पुष्करमक्षीव पुष्कराक्षं, लवणमक्षीव लवणाक्षं, सर्वत्र उपमेयस्य व्याघ्राद्यैरिति यसः । विशालाक्षः पद्माक्ष इति तु हसात् । विप्राक्षीति—विप्रस्य अक्षीति षीपात् ।

३६५ । ब्रह्म । ब्रह्मा च हस्ती च राजा च पत्यञ्च तत्तस्मात् । एभ्यः परात् वर्चसः अः स्यात् से । ब्रह्मवर्चसमिति—ब्रह्मणो वर्च इति वाक्यम् । एवं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पत्यवर्च-

(१) “अत्र पद्येत्यपपाठ । भाष्ये काशिकादृक्तौ कौसद्याञ्च पत्येत्येव पठितत्वात् । कौसदीटीकायां तत्त्वबोधिन्या पत्यं साममर्हतीति पत्यो साम भोजीति व्याख्यातत्वाच्च । रामतर्कवागीशेनापि पत्येत्येव पठितं व्याख्यातञ्च” इति बृहन्मुग्धबोधम् । सच्चिप्रभारेऽपि पत्येत्येव पाठः । कातन्त्रे तु पद्येत्येव (१८५ सू) ।

(२) सादृश्यविशिष्टे लक्षणाज्ञापनार्थमेव इवगङ्घः, न तु समासपठकृत्यं तस्य—इति गङ्गाधर ।

(३) गावः किरणाः । अक्षिगङ्घो रन्मुधाची । पठीमसाम—इति तत्त्वबोधिनी ।

३६६ । समवाभ्वात् तमसः ।

(सम्-अव-अन्वात् ५।, तमसः ५।) ।

सन्तमसम् ।

३६७ । श्वोवसीयस-श्वःश्रेयस-निःश्रेयसम् ।

(श्वोवसीयस—निःश्रेयसम् १।) ।

एते निपात्याः ।

समिति । वर्चस्तेजस्तथाच—“तेजःपुरीषयोर्वर्च” इत्यमरः ।
 “पलमुन्मानमासयो”रिति रुद्रः । पलमुन्मानमर्हतीति पल्यम्,
 उन्मानप्रकारेण रक्ष्य द्रव्यमित्यर्थः । सर्व्वस्वे तु पलालरज्ज्वा
 वेष्टयित्वा व्रीहिरवस्थापन पल्यमित्युक्तम् । यत्र पलालरज्ज्वा व्रीहिं
 वेष्टयित्वास्थापयन्ति तत् पल्यमिति धातुपारायणम् ।

३६६ । सम । एभ्यः परात् तमसः अः स्यात् से । सन्तमस-
 मिति—सन्ततं व्याप्तं तम इति प्रादिसः । एवम् अवहीनं तमः
 अदतमसम् । अन्वयतीति अन्वम्, अन्वत्वा टक्क्षये—अस्मात्
 पचादित्वादन, अन्वच्च तत् तमश्चेति अन्वतमसमिति यः (१) ।

३६७ । श्वो । निपातो ह्यर्थविशेषे, तेन श्वोनिर्भ्या श्रेयसः
 श्वसो वसीयश्च शुभे वाच्ये यसे अदन्ता निपात्यन्ते । वसुसत्-
 शब्दादीयसु, लुङ्महद्विनामिति सतोर्लुक्, जीमंश्चेति डित्त्वादुकार-
 लोपे वसीयःशब्दः शक्त्या श्रेय आह । श्वोऽनागतेऽङ्गि वसीयः

(१) यत् तम अन्व करोति तदुच्यते । * * * अदन्त तमसशब्देन सन्तम-
 सादिसिद्धौ लक्षणमिदं सन्तम इत्यादिरूपनिष्ठन्त्यर्थम्— इति गोयीचन्द्रः (३११) ।
 ध्वान्ते गाटेऽन्वतमस क्षीणेष्वतमसन्तम । विधक् सन्तमसम्—इत्यमरः ।

३६८ । तप्तान्ववाद्रहसः ।

(तप्त-अनु-अवात् ५।, रहसः ५।) ।

तप्तरहसम् ।

३६९ । प्रत्युरसानुगवे । (प्रत्युरस-अनुगवे १॥) ।

एते निपात्ये ।

श्लोवसीयसम् (१) । एवं प्रशस्यशब्दादीयसुः श्रेयः, श्वःश्रेयसं निःश्रेयसम् (२) उभयत्र मयूरव्यंसकादित्वात् सः । यद्यपि श्वः-शब्दोऽनागतदिनार्थः वसीयःश्रेयशब्दौ श्रेयोऽर्थौ तथाप्युज्झितावयवार्थेन मसुटायेन शुभमाह निपातनात् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसमिति प्रादिसः ।

३६८ । तप्ता । एभ्यः परात् रहसः अः स्यात् से । तप्तरहसमिति—तप्तमिव तप्तं, तप्तञ्च तत् रहस्येति वाक्यम् । अकथं यद्भवेत् वाक्य तत् तप्तरहसं विदुः इति (३) । एवम् अनुगतं रहः अनुरहसम् । अवकलितं रहः अवरहसमिति प्रादिसः (४) ।

३६९ । प्रत्यु । उरसि प्रतिवर्त्तते प्रत्युरसं, (५) स्ये वः ।

(१) श्लोवसीयसम् कल्याणमित्यर्थं इति कातन्त्रे (३८७ सू) तन्मते अवसीयम् शब्दः ।

(२) श्वश्रेयसं कल्याणम् । नि श्रेयसं निर्व्याणमिति कातन्त्रे (३८८ सू) ।

(३) अथवा—“परेणानधिगम्यं हि यद्गृहो यद्गतप्रयत् ।

तप्तञ्च तद्गृह्येति तत्तप्तरहसं विदुः ॥” इति प्रौढमनोरमा ।

(४) अवह्रीनं रह इति प्रादिसमाम्, अथवा अवह्रीनं निन्दितं रहोऽग्नि-द्विति वज्रप्रीहि —इति गोयीषन्द्रः । तत्त्वशोविम्यामप्येवमेव । अयगत रह इति दुर्गादास-कार्तिकेयौ ।

(५) प्रत्युरसं लोम इति कातन्त्रे (३६० सू) ।

४०० । गैरध्वनः । (गेः ५१, अध्वनः ५१) ।

प्राध्वो रथः ।

४०१ । पाण्डूदक्कृष्टात् भूमेः ।

पाण्डु-उदक्-कृष्टात् ५१, भूमेः ५१) ।

पाण्डुभूमो देशः ।

गवामनुदीर्घम् अनुगवं शकटम्(१) अनोर्द्वैर्घसामीप्ययोरित्यादिना वः । अन्यत्र उरः उरः प्रति प्रत्युरः, वीष्पायां वः । गवा पश्चात् अनुगु, पश्चादर्थे व' ।

४०० । गेः परादध्वनः अः स्यात् से । प्राध्व इति—प्रगतोऽध्वानमिति वाक्यं, कुप्रायोर्नित्यमिति सः । प्रगतोऽध्वा येन इति वा हः ।

४०१ । पाण्डू । एभ्यः परस्या भूमेरः स्यात् से । पाण्डू-भूम इति—पाण्डुर्भूमिर्यस्मिन् देशे इति वाक्यम् । एव पाण्डुश्चासौ भूमिश्चेति पाण्डुभूमा । उदीची भूमिरस्यां नगर्थ्याम्, उदीची चासौ भूमिश्चेति वा उदग्भूमा । कृष्टा भूमिर्यस्या नगर्थ्यां कृष्टा चासौ भूमिश्चेति वा कृष्टभूमेति । कृष्टस्थाने कृष्ण इति वदन्ति केचित् (२) ।

(१) गौरिव शकटमपि दीर्घमित्यर्थ इति गोयीचन्द्रः ।

(२) पाणिनीयवार्तिके काशिकायां संक्षिप्तसारे दृहन्नुग्धवोषे च कृत् इति पाठो दृश्यते । तथाच—

कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच् प्रत्यय- कृत' ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च सरस्वाया उत्तरे यदि ॥ इति ऋशिकः ।

कातन्त्रे तु कृष्टेति पाठ (१६३ सू) ।

४०२ । सङ्घ्राया नदीगोदावरीभ्याञ्च ।

(सङ्घ्रायाः ५१, नदी-गोदावरीभ्याम् ५॥, च ११) ।

पञ्चनदं सप्तगोदावरं, द्विभूमः प्रासादः ।

४०३ । निसः शतो डः ।

(निसः ५१, शतः ५१, डः ११) ॥

निस्त्रिंशः निश्चत्वारिंशः ।

४०२ । संख्याया । संख्यायाः पराभ्यां नदीगोदावरीभ्यां भूमेञ्च अः स्यात् से । पञ्चनदमित्यादि—पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदं, सप्तानां गोदावरीणां समाहारः सप्तगोदावरम् । चकारात् द्वे भूमौ यत्नेति ।

४०३ । निसः । निम्नः परात् शदन्ताड्डः स्यात् से । निस्त्रिंश इति—निर्गता त्रिंशत इति वाक्य (१), क्रान्तादौ निरादेः प्या इति पः । अस्य ष एव विषय इति परे । एके तु सासान्य एवेत्याहुः । एवं निश्चत्वारिंशः निष्पञ्चाशः । शत इति किं ? निःपटिः निःसप्ततिः इत्यादि ।

गोष्ठशाद्या । गोष्ठशाद्या निपात्यन्ते । गोष्ठे श्वेव गोष्ठश्वः (२) पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं, षीपः (३) । द्वे आयुषी समाहृते द्वायुष,

(१) निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य, निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः स्वङ्ग इति सिद्धान्तकौमुदी ।

(२) एतेन सप्तमोत्तरपुरुष एवेति नियमो दर्शितस्तेन पठितत्पुरुषे गोष्ठशा इत्येष इति तच्चवोधिनी ।

(३) इन्धे न भवति, पुरुषस्य आयुश्च पुरुषायुषी इति कागिका (५११००) समासान्तरे न भवतीति गोयीचन्द्र. (२०५ छ) ।

४०४ । सूत्सुरभिपूते गर्न्धादिर्वातूपमानात् ।

(सु-उत्-सुरभि-पूतेः ५।, गर्न्धात् ५।, इः १।, वा ।१।, तु ।१।, उपमानात् ५।) ।

सुगन्धिः, पद्मगन्धिः पद्मगन्धः ।

त्रीणि आयूंषि समाहृतानि त्रयायुषं, समाहारे गः (१) । द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः, प्रकृते यज्ञे यावती वेदिः करणीयेति कथिता ततो द्विगुणा त्रिगुणा वा अन्यस्मिन् यज्ञे इत्यर्थः । क्रियया सह सामानाधिकरण्यात् द्वित्रिशब्दात् सुच्, तयोस्तावतीशब्देन मयूरव्यसकादित्वात् सः (२) । एषा विशेषार्थविशेषयोर्निपातनात् गोष्ठस्य श्वा गोष्ठश्वा, पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषी, द्वयोस्त्रयाणां वा आयुः द्वयायुस्त्रयायुर्द्विस्तावती रञ्जुरित्यत्र न स्यात् ।

४०४ । सूत् । सुश्च उच्च सुरभिश्च पूतिश्च तत्तस्मात् । एभ्यः पराङ्गन्धात् इः स्यादुपमानात् वा । सुगन्धिरिति—शोभनो गन्धोऽस्येति वाक्यम् । एवम् उक्ततो गन्धोऽस्य उद्गन्धिः, सुरभिर्गन्धोऽस्य सुरभिगन्धिः, पूतिर्गन्धोऽस्य पूतिगन्धिः । यद्यपि सामान्ये-
नोक्तं तथापि ह एवास्य विषयः । अत्र यदा समवायसम्बन्धेन (३)

(१) अद्विगौ तु द्वयोरायुः द्वयायु — इति गोयीचन्द्र (२८२ सू) ।

(२) तावतीशब्देन तु यावत्यपेक्षेण इत्यहत्तिना सख्याशब्दस्य सामानाधि-
करण्याभावात् विशेषणसमासो न भवतीत्यत आह—मयूरव्यसकादित्वादिति—
इति गोयीचन्द्रः ।

(३) नतु सयोगसम्बन्धेन इत्यर्थाः । अतएव परगन्धेन गन्धशब्देन इति
कार्तिकेयः । “गन्धस्येते तदेकान्यपरण कर्तव्यम्” इति पाणिनीयकार्तिकम्

(५।४।१३५) । “एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि
पुष्पं सलिलं च । सुगन्धिर्वायु । नेह—गोभना गन्धा गन्धद्रव्याण्यस्य सुगन्ध
आपणिक” इति सिद्धान्तकौमुदी । “एषश्च गुणवाचिन एवेह ग्रहणं नत
द्रव्यवाचिन इति फलितोऽर्थः । अस्ति च गन्धगद्दो द्रव्यवचन । वहति जलमिय
पिनष्टि गन्धान् इयमियसुदुप्रथते स्रजो विचित्रा इति दर्शनात् ।

गन्धस्तु सौरभे न्त्ये गन्धके गर्वलेशयोः ।

स एव द्रव्यवचनो वज्रत्ये पुंमि च स्रत ॥ इति कोपाञ्च ।

एतेन ‘महीभृतः पुष्पसुगन्धिराददे’, ‘भग्न्वालसहकारसुगन्धौ’ इत्यादि
व्याख्यातम् । केचित्तु तदेकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षित्वा आगन्तुकस्य
नेत्याहुः । तथाच भट्टि—‘आघ्रायिवान् गन्धवहः सुगन्ध’ इति । व्याख्यातश्च
जयमङ्गलाया—गन्धस्येति इकार समासान्तो न, गन्धस्येत्ये तदेकान्तग्रहणमिति
वचनात् सुगन्ध आपणिक इति यथा—इति । अतएव ‘भग्न्वालसहकारसुगन्धौ’
इत्यादीनां प्रासादिकत्वं दुर्घटं वृत्तिकृतोक्तम्—इति प्रौढमनोरमा । संक्षिप्त
सारमतेऽपि गुणवाचिनो गन्धादेश इ प्रत्ययः नतु द्रव्यवाचिनः । तन्मते आघ्रायी-
त्यादि भट्टिप्रयोगे गन्धगद्दस्य द्रव्यवाचित्वात् न इ । तथाच—वृद्धिव्या एव
गन्धवतीत्यात् न गन्धवहो गन्धवान् भवति, किन्त्वरविन्दव्यतिपद्गवत्त्वात् संयुक्त-
समवायेन सुगन्ध इति विशेषण, तस्मादय गन्धगद्दोऽरविन्दमाचष्टे । माघे तु
‘भग्न्वालसहकारसुगन्धौ मधुनि’ इति गुणवाच्येव गन्धगद्दः, सहकारद्रव्यसक-
मणात् मधु गुणवत् । तथाच भट्ट्यार्त्तिकं—‘तिलासम्पकसम्पर्कितं प्राप्नुवन्त्यधि-
वासताम् । रसानगन्धासक्तं सर्वं साक्रामिका गुणाः’ । पवने तु गन्धसंक्रान्ति-
र्नास्ति तस्यापार्थिवत्वात् । ये तु वैशेषिकादयो गुणसंक्रान्ति न मन्यन्ते, तन्मते
भग्न्वालसहकारसुगन्ध इति भवति, अतएव गन्धादिति चान्द्रा—इति गोयी-
चन्द्र (४६६ सू) । आघ्रायीति भट्टी १।१०, अत्र भरत—सूत्रगभीत्यादौ
समयेतस्यैव गन्धस्य ग्रहणम्, अत्र तु परम्परया गन्धसम्बन्धान्न इ प्रत्ययः ।
सुगन्धिरिति पाठे विकारसधेत्यादिना सुगन्धगद्दात् स्वार्थे णिः । क्वचित्तु
समवायाध्याहारात् सुगन्धि समीरण इति प्रयोग इति पाणिनीयाः । अग-
न्धादेशा इति कालापा” इति । सङ्गिनाथमते गजदानसुगन्धिना, धरुयुक्-
खदगुच्छसुगन्धयः (माघे ६।५०), अथा हि तत्राय न वारिधारा म्नाडु-
सुगन्धिः खदते तुपारा (नैपथे) इत्यादयः प्रयोगाः कधीना निरद्भुगत्वात् सोढव्या
इति । (रघौ ४।४५ लोकोत्थ टीका द्रष्टव्या) ।

४०५ । नार्च्चायां स्वतेः सख्यादेरः ।

(न ।१।, अर्च्चाया ७।, सु-अते. ५।, सख्यादेः ५।, अः १।) ।

स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरो न स्यात् पूजायाम् ।

शोभनो राजा सुराजा, अतिशयेन राजा अतिराजा ।

अर्च्चाया किं ? गामतिक्रान्तः अतिगवः ।

गन्धो वर्त्तते तदेकारस्तथाच--“आघ्रायि वान् गन्धवहः सुगन्ध”
इति भट्टिः । कस्तूरिकासृगविमर्द्दसुगन्धिरिति माघे उपमान-
विवक्षयेति । पद्मगन्धिरिति—पद्मगन्ध इव गन्धो यस्येति वाक्यम् ।
एभ्यः किं ? दुर्गन्धः ।

भृतित्यादेर्मासादिकः । भृतिर्वेतनं, तत्र विहितो यस्यस्तद-
न्तादेर्मासादिकः स्यात् से । पञ्चास्य भृतय इत्यर्थे कः, पञ्चको
मासोऽस्य पञ्चकमासिकः । एवं दशकमासिक इत्यादि ।
अस्यापि ह एव विषयः ।

४०५ । नार्च्चायाम् । सुञ्च अतिञ्च तत्तस्मात् । सखा आदिर्यस्य
स तस्मात् । सख्यादेरिति—सख्यहोरात्र इत्याद्यारभ्य (८) सूत्रे
येभ्योऽकारो विहित स्तेभ्यः पूजार्थस्वतिभ्या परेभ्यो न अः स्यात् ।
सुराजा, अतिराजा—कुप्राद्योर्नित्यमिति षः । सख्यादेः किं ?
शोभन सक्थि यस्य सुसक्थः, अत्यक्षो विप्रः । स्वतेः किं ?
परमराजः । अन्ये तु पूजार्थस्वतिभ्या परस्याः संख्याया डोऽपि
न स्यात्, सुदशा अतिदशा ब्राह्मण इत्याहुः ।

४०६ । किमः क्षेपे । (किमः ५१, क्षेपे ७) ।
किंराजा ।

४०७ । नञोऽहवे । (नञः ५१, अ-ह-वे ७) ।
नञः परात् सख्यादेरो न स्यात्, न तु ह-वयोः ।
असखा । ह-वे तु अनपं सरः, अधुरम् ।

४०८ । पथो वा । (पथः ५१, वा ११) ।
अपथं अपन्याः । ह-वे तु अपथो देशः, अपथम् ।

५०६ । किमः । क्षेपो निन्दा, तस्यां वर्त्तमानात् किमः
सख्यादेरो न स्यात् । किंराजा, कुस्मितो राजेत्यर्थः । एव निन्दिता
धूः यस्य तत् किंधूः शकटम् । क्षेपे किं ? क्षेपां राजा किंराजः ।

४०७ । नञो । ह्य वञ्च तत्, न तत् तस्मिन् । हवभिन्ने
से नञः परात् सख्यादेरो न स्यात् । असखेति—न सखा
इति वाक्यम् । “नञः” इत्यनेन पसः । यद्यपि नञ इत्यनेनैव
सिध्यति, तथापि नञः स्याद्यन्तेन सह ह-वस-ज्ञापनार्थमहव
इत्युक्तम् । अनपं सर इति—न सन्त्यापो यस्मिन् सरसीति
वाक्यम् । अधुरमिति—धुरोऽभाव इति वाक्यम् ।

४०८ । पथो । हवभिन्ने से नञः परात् पथः अः न स्याद्वा ।
अपथमिति—न पन्या इति वाक्यम् । व्यसख्याभ्यां पथ इति क्लीव-
त्वम् । पक्षे अपन्या इति । अपथो देश इत्यादि—नास्ति पन्या
यस्मिन् देशे, पथोऽभाव इति वाक्यम् ।

४०६ । कत् क्वच्त्वरथवदे ।

(कत् ।१।, कु ।१।, अच्-त्रि-रथ-वदे ७) ।

कोः स्थाने कत् स्यात् से अजादौ परे ।

कदन्नं कक्षयः ।

४१० । काऽच्चे । (का ।१।, अच्चे ७) ।

काचम् ।

४०६ । कत् । अच्च त्रिञ्च रथञ्च वदञ्च तत्तस्मिन् । कदन्न-
मिति—कुक्षितमन्नमिति वाक्यं, कुप्राद्योर्नित्यमिति षः । एवं
कुक्षितास्त्रयः कक्षयः, कुक्षितो रथः कद्रथः । कद्वद इति—
वदतीति वदः, पचाद्यन् । एष्विति किं ? कुत्राह्वणः ।
अस्य सूत्रस्य यस एवाभिधानात् कुक्षितो रथो यस्येत्यादौ न
स्यात्(१) ।

जाती तृणे । तृणशब्दे परे जाती वाचायां कोः कत्
स्यात् । कचृष्णं नाम जातिः । अजाती कुक्षितानि तृणानि ।

४१० । का । अच्चशब्दे परे कोः काः स्यात् । काच-
मिति—अच्चमिन्द्रियं, कुक्षितमच्चमिति वाक्यं, कुप्राद्योर्नित्यमिति
षः । अच्च इत्यस्य सामान्यतो ग्रहणात् कुक्षिते अक्षिणी यस्य
काचो विप्र इत्यत्राक्षिशब्दात् षे कृतेऽपि स्यात् ।

(१) पापकृत्सेषदर्थे कु इत्यमरोक्तस्य अव्ययकृशब्दस्यैवात्र पचृष्णं नतु पृथ्वी-
षाचकस्य, तेन को पृथिव्या उच्यते कूक्षित इत्यादौ न स्यादिति दुर्गादास कार्त्तिकेय-
गङ्गाधरा ।

४११ । पथिपुरुषे वा ।

(पथि-पुरुषे ७, वा । १।) ।

कापथं कुपथ, कापुरुषः कुपुरुषः ।

४११ । पथि । पन्थाद्य पुरुषश्च तत्तस्मिन् । कीः काः स्यात् वा पथिपुरुषयोः परयोः । कापथमिति—कुक्षितः पन्था इत्यर्थः, व्यसंख्याभ्यां पथ इति क्लीबत्वम् (१) । एवं कुपथमिति ।

(१) अत्र सर्वेषु प्रचलितेषु सुद्धितसुश्रवोर्ध्वपुस्तकेषु कृते कापथ इति पंक्ति-पाठो दृश्यते । स च न तर्कवागीगमसम्मतः “व्यसंख्याभ्यां पथ इति क्लीबत्वम्” इत्युक्तत्वात् । कार्तिकेयोऽपि तर्कवागीगमनमनुसृतवान् । दुर्गाटामगद्गाधर-मते तु पुंलिङ्गपाठः । अत्र पुंस्त्वं न पाणिनीयवार्तिकसम्मतम्, “पथ सख्या-व्यवाटे.” इति वार्तिके क्लीबत्वस्योक्तत्वात् । मिहानलकोत्तयामपि क्लीबलिङ्गपाठो दृश्यते । पथ संख्याव्यवाटेरिति नपुंसकत्वमिति तत्र तत्त्वबोधिनी । सन्नि-सारेऽपि “कुक्षितः पन्था कापथम् । कुपथमित्यमाधुः” इत्युक्तं (= ४६ छ) । सख्याव्यवात् पथ इति नपुंसकत्वम् । कुपथमित्यमाधुरिति—पथिगच्छेन समामे नित्यं काटेग । पथिगच्छेनापि क्लीबत्वाभावात् इत्यभिप्राय इति गोपीचन्द्रः । ‘व्यध्वो दुरध्वो विपथ कटध्वा कापथ समा.’ इत्यमरः, ‘व्यध्वो विपथ कापथा मिति रममथ, इत्युभयत्रापि पुंलिङ्गपाठो दृश्यते । “पथिन् गच्छेन समामे संख्याटीत्यनेन नपुंसकत्वमित्यत आत्नपथगच्छेन समापः । गति पथश्च मार्गश्चेति विकारण्डगोप” —इत्यमरटीकायां रघुनाथ । प्रौढमनोरमापि अमरवचने क्लीबत्वापत्तिनिरासाय अटनपथगच्छेन समामस्युत्ता “म चैव विपथ-सिद्धावपि कापथो न स्यात्, काटेगस्य दुर्नभत्वादिति याच्यम् । ईपदर्थे च तत्-सम्भवात्, उक्तायामर्थत पर्ययमानात्” इत्याह । भरतसु—कृषित पन्था कापथ मय्यप्पुर इति अ । यद्यपि पथ संख्याव्यवात् पर इति क्लीबत्वस्य तत्रापि निरूप्य लोकाश्रयत्वात् विपथ कापथौ पुंस्यपि” इत्याह । प्रौढमनोरमा टीकायां चरिदोच्चितोऽप्येवमाह । अत्रैवं समाधीयते—भरतमते विपथकापथौ पुंस्यपीत्यपि चारत्वात् क्लीबत्वमथावाति । अमरे तु कापथ इति मिहोऽप्यटन-पथगच्छेनापि सिध्यति । तर्कवागीगोनापि तदङ्गीकृतम् । एव मति मारिदोऽपि

४१२ । कोरीषदर्थे । (कोः ६१, ईषदर्थे ७) ।

ईषज्जलं काजलम् ।

४१३ । कत्कवौ चाग्न्युष्णौ ।

(कत्-कवौ १॥, च ११, अग्नि-उष्णौ ७) ।

कदग्निः कवाग्निः काग्निः, कदुष्णं कवोष्णं कोष्णम् ।

कापथ इति तु ईषदर्थे अकारान्तेन पथशब्देन । परे तु कापथ-
मिति नित्यमाहुः । कापुरुष इति—कृत्स्नितः पुरुष इत्यर्थः ।
ईषदर्थे कोः पुरुषशब्दे परे वा कादेश इति भागवृत्तिः, तन्मते
ईषत् पुरुषः कापुरुषः कुपुरुष इति ।

४१२ । कोः । पुनः कुग्रहणं पथिपुरुषयोरननुवर्त्तनार्थम्,
अत आह काजलमिति । एवम् ईषज्जलं कालवणम्, ईषद्वादो
यत्र कावाद इत्यादि । ईषदन्नं कान्नम्, ईषदन्तं कान्तम्, ईषदा-
कारो यस्य स काकार इत्यादौ तु अनेनापि कदादेशो बाध्यते,
अपेक्षितविधित्वात् परत्वाच्च(१) । तथाच भारविः—देवाकानिनि
कावादे वाहिकास्वस्वकाहि वा । काकारेभभरे काका निस्व-
भव्यव्यभस्वनि (२) ।

४१३ । कत् । ईषदर्थे कोः कत्-कव-काः स्युरग्न्युष्णयोः

वार्त्तिक सिद्धान्तकौमुदी संक्षिप्तसाराणामसन्दिग्धमतमनुसृत्य तर्कवागीशटीकात्-
यायिन्यस्मिन् सुग्धवेषे कापथमिति क्लीबलिङ्गनिर्द्देशमेव युक्तमत्यश्लाम इति ।

(१) कोरीषदर्थे इत्यनेन यत् कादेशविधानं तदवश्यमीषदर्थमपेक्षते, तस्मिन्नर्थे
एव तद्विधानादित्यपेक्षितविधित्वम् । परत्वादिति—विप्रतिषेधे परं कार्यमिति
न्यायेन कोरीषदर्थे इत्यस्य परवर्त्तित्वादित्यर्थः

(२) किराते १५।२५ ।

४१४ । ज्योतिर्जनपदरात्रिर्नाभिर्वन्धुर्गन्ध
पिण्डलोहितकुञ्चिवेणीब्रह्मचारिर्तीर्थ्यपत्नीपत्ने
समानः सः ।

(ज्योतिः—पत्ने ७, समानः ११, सः ११) ।

समानं ज्योतिर्यस्यामी—सज्योतिः ।

परयोः । कदन्निरिति—परं तु अस्तिगच्छे परं का क्वाटेगौ
नाहुः । कदुष्णमिति—अनीपदर्थेऽपि उष्णगच्छे परं कोः कत्-
कव-क्वाटेगौ इत्यन्ये ।

११४ । ज्योतिः । एषु चतुर्दशसु परेषु समानस्य सः स्यात् ।
सज्योतिरिति - समानञ्च तत् ज्योतिश्चेति वाक्यम्, एकादीनाञ्च
इति यसः । एवं सजनपदसरात्रिः सनाभिः सवन्धुः सगन्धः
सपिण्डः सलोहितः सकुञ्चिः सवेणी । ब्रह्म वेदः, तदध्ययनार्थं
यद्गतं तदपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्मचारी, समानो ब्रह्मचारी
सब्रह्मचारी, तस्यैव वेदाध्ययस्य ब्रह्मणः सदृशं व्रतं चरतीत्यर्थः । (१)
समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्ये एकगुरुः, समानतीर्थ्यगच्छात्
तत्र वाग्मिनीत्यर्थे षोडशे समानस्य सः (२) । समानः पतिरस्याः
सपत्नी, इति पतिगच्छस्य पत्नादेर्गो समानस्य सः । समानः पत्नः

(१) एतद्ब्रह्मव्रताचारा मियं सब्रह्मचारिण इत्यमरः ।

(२) निर्यकारे तीर्थे न स्यात् तेन समानं तीर्थं गच्छतीति चेत् ते समान-
तीर्थं इति—इति दुर्गादाम्-कार्त्तिकेण-गच्छाधरा ।

४१५ । रूप नाम गोत्र स्थान वर्णं वयो वचन
धर्म जातीयोदर्ये वा ।

(रूप—उदर्ये ७, वा ।१।) ।

सरूपः समानरूपः ।

इति स-पादः ।

सहायः सपत्नः । परे तु गन्ध पिण्ड लोहित कुक्षि वेषीति पञ्च
नाहुः । अन्ये तु पिण्डभिन्नान्नाहुः (२) सेतुशब्दञ्चाहुः ।

३१५ । रूप । एषु दशसु समानस्य सः स्याद्वा । सरूप
इति—समान रूपं यस्येति वाक्यम् । एवं सनामा सगोत्रः
सस्थानः सवर्णः सवयाः सवचनः सधर्मा समानः प्रकारः सजा-
तीयः, समान उदरे शयिता इत्यर्थे यः सोदर्यः । पत्ने समानरूप
इत्यादि । परे तु उदर्यभिन्नेष्वपि नित्यमाहुः । धर्मोदर्यभिन्नेषु
वेति चान्द्राः ।

अरिष्टादिचिह्नार्थस्य कर्णे घं । रिष्टादिभिन्नस्य चिह्नार्थस्य
घं स्यात् कर्णशब्दे परे । दात्रमिव चिह्नं कर्णे यस्य स दात्रा-
कर्णः । द्वौ गुणौ यस्य स द्विगुणः, तदाकारं चिह्नं कर्णे यस्य स
द्विगुणाकर्णः, गुणशब्दोऽत्रावयवार्थः । द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः
द्वयङ्गुलं, तदाकारं चिह्नं कर्णे यस्य स द्वयङ्गुलाकर्णः । इह चिह्न-
शब्देन पशुना स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं कर्णे दात्राकारादि

यत् क्रियते तस्यैव ग्रहणं, तेन शोभनकर्णः महाकर्ण इत्यादौ न स्यात् । रिष्टादेस्तु रिष्टकर्णः । रिष्टादिर्यथा—

रिष्ट-स्रस्तिक-पञ्चाष्ट च्छिन्न-च्छिद्राणि च न्रुवः ।

भिन्नश्चेतीह रिष्टादावष्ट गन्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥

विश्वस्य वसुनि । विश्वस्य र्घः स्यात् वसुशब्दे परे । विश्वं वस्रस्य विश्वावसुः ।

अपील्वादेरिको वह् । पील्वादिभिन्नस्येगन्तस्य र्घः स्यात् वह्शब्दे परे । वहतीति वहः, पचाद्यन्, कपिं वहतीति कपीवहं मुनीवहं गमीवहम् (१) । पील्वादेस्तु पीलुवहं चान्वहमित्यादि । इकः किं ? गन्धवहः ।

गी कागि । इगन्तस्य गीः काशशब्दे परे र्घः स्यात् । निकाशते इति पचाद्यन्, नीकाशः अनूकाशः । इकः किं ? प्रकाशः ।

गैर्वज्रमनुष्ये बहुलम् । गैर्घः स्यात् घञन्ते परे, न तु मनुष्ये वाच्ये । बाहुल्यात् क्वचिन्नित्यं, क्वचिद्विकल्पः, क्वचिन्निषेधः, क्वचिदन्यत्रापि । यथा अपामार्गः वीमार्गः नोक्लेटः नीहारः नीगारः नीवारः, इतो प्राकारः, गृहभेदे प्रामाट इत्यादौ नित्यम् । अन्यत्र प्रकारः प्रमाटः । प्रतीवेगः प्रतीहारः प्रतीकारः प्रतीरोधः नीकारः अतीमारः परीहामः, पक्षे प्रतिवेग इत्यादौ विकल्पः । प्रवेगः प्रहारः विमारः परिवेगः इत्यादौ निषेधः (२) ।

(१) एष्टाहरणेषु "नोञ्जामदत्वात् ह्यीवत्यं शब्दस्मृतिः" इति गोर्धाषण्डः ।

(२) नीष्टेटः—निष्कृतितीति कर्त्तरि षञ् । अणमार्ग—अपस्त्वन्त्यनेन इति करणे षञ्, आपाड् इति ग्लान्त ओपधिदिशेषः । नीहारो हिम् ।

पूर्वं मुखमस्य पूर्वामुखः पश्चिमासुख उत्तरामुखः दक्षिणामुखः
इत्यादौ गिभिन्नस्याप्यघन्तेऽपि । अमनुष्ये किं ? निषाद-
स्वाण्डालः ।

क्विबन्तरुचादौ कस्य च । गिः कस्य (१) च क्विबन्तरुचादौ परे
घः स्यात् । अभीरुक् नीवृत् प्रावृत् परीतत् उपानत् । कस्य—
मर्मावित् मृगावित् (२) । गिकयोः किं ? तिग्मा रुग् यस्य स
तिग्मरुक् (३) ।

तुरादेः सहि वा तु वेरुद्वयोः । तुरादे घः स्यात् सहि,

नीशारः प्रावरणम् । नीवारो घान्यविशेषः । प्राकारो हताविति—वेष्टने
वाच्ये । ऋहभेदे प्रासाद इति—देवाना भूसजाञ्च ऋहविशेषः । प्रक्रियते इति
कर्म्मणि घञ्, प्रसीदन्ति अत्र इत्यधिकरणे घञ् । अन्यत्र प्रकारे प्रसाद इति—
प्रकारो विशेषः, प्रसादः स्तुष्ट्या दानम् । प्रतीवेशः—प्रतिविशतीति कर्त्तरि घञ् ।
प्रतीकारः—प्रतिकरणमिति भावे घञ्, अथवा प्रतिकुर्वन्त्यनेन इति करणे ।
प्रतीहारः—प्रतिहरन्ति ज्ञापयन्ति तेनेति प्रतीहारो हाःस्यः । नीकारः—
निकरणमिति कृ श विच्छेपे इत्यस्मात् भावे घञ् । अतीसारः—अतिसरणमिति
सृ गतौ इत्यस्मात् भावे घञ् । परिहसन परिहासो, भावे घञ् । विसरतीति
विसारो मत्स्य—इति गोयीषन्द्र (२।३ सू)

(१) कस्य कारकस्य ।

(२) अभिरोचते इति अभिपूर्वात् रुच ङ ल् दीप्तावित्यस्मात् कर्त्तरि क्तिप्,
नित्यं कुमाद्योरिति समासः । निवर्त्तते इति नीवृत्, निपूर्वात् वृत् ङ हृ वर्त्तने
इत्यस्मात् कर्त्तरि क्तिप् । प्रवर्षतीति प्रावृत् प्रपूर्वात् वृत् ङ हृ वर्त्तने
इत्यस्मात् कर्त्तरि क्तिप् । परितनोतीति परीतत्, यम मन तन इत्यादिना नकारलोपः, सस्य तन-
पितीति तन् । उपानत् नह्यौ अ वच्चे क्तिप्, नहोषड् भौ इति घङ् । मर्मावित्—
मर्म् विध्यतीति व्यध्यौ ताङ्गे इत्यस्मात् कारकपूर्वात् क्तिप्, गृहस्वपाद्योरिति
जि । एव मृगावित् व्याघ्रः ।

(३) नात्र उःसर्गपूर्वस्य कारकपूर्वस्य वा रुचे क्विबन्तता ।

वेसु रुधयोर्वा । तुरः वेगस्तं सहते, टाङ्गजवहसह इति विण्,
तुरापाट् । एवम् ऋतीषाट् जलापाट् इत्यादि । विरोहति क्तिप्,
वीरुहो धङ् क्तौ, वीरुत् विरुत् । रुधधोः क्तिपीत्यन्ये । विवधतीति
पचाद्यन्, वीवधः विवध इति ।

शुनो दन्तादौ । दन्तादौ परे शुनो घः स्यात् । शुनो दन्तः
श्वादन्तः श्वाटंद्रा ।

दन्तादिर्यथा—

दन्त दंद्रा कर्ण कुञ्ज (१) पद पुच्छाः पङ्कीरिताः ।

वराहशब्दोऽप्यत्र, एतेन श्वावराहाविति कश्चित् ।

पदपुच्छयोर्व्वेति चान्द्राः, तन्मते श्वपदः श्वपुच्छ इत्यपि ।

चितेः के । अकृतसान्तादित्यनेन विहिते के परे चित्यन्तस्य घः
स्यात् । एका चितिर्यस्य एकचित्कीकः ।

कोटरकिंशुलकाद्यो वनगिर्योर्नाम्नि । कोटरादेर्वनशब्दे
परे, किंशुलकादेर्गिरिशब्दे परे घः स्यान्नाम्नि । कोटराणां वनं
कोटरावणम् ।

कोटरादिर्यथा—कोटर शारिक सिधक पुरगा मिय इति
पञ्चेह प्रोक्ताः । किंशुलवाना गिरिः किंशुलकागिरिः । किंशु-
लकाञ्जनभञ्जनलोहितकुकुटमिति पञ्चेह प्रोक्ताः । नाम्नि किं ?
कोटरवनं भञ्जनगिरिः ।

विश्वस्य मितनरयोः । विश्वस्थानयोर्घः स्यान्नाम्नि ।

(१) कुञ्ज इत्यत्र मञ्जिप्रमारे कूर्ह इति (०१० सू.) कागिकायां कुन्द इति
(६।१।२०) पाठभेदो दृश्यते ।

विश्वामित्रो नाम ऋषिः, विश्वानरो नाम कश्चित् ।

नाम्नि किं ? विश्वं मित्र यस्य विश्वमित्रो विप्रः, विश्वे नरा यस्य विश्वनरो राजा ।

अष्टनो वक्रादौ । अष्टनो घः स्यात् वक्रादौ नाम्नि । अष्ट वक्राणि यस्य अष्टावक्रो नाम ऋषिः, अष्टापदं सुवर्णमित्यादि । नाम्नि किम् ? अष्टवक्रो वृक्षः ।

गोकपालयोर्युक्तहविषोः । गोशब्दे परे युक्ते वाच्ये, कपाल-शब्दे परे हविषि वाच्ये अष्टनो घः स्यात् । अष्टभिर्गोभिर्युक्तम् अष्टागव शकटम्, अष्टसु कपालेषु संस्कृतं अष्टाकपाल हविः, उभयत्र तार्थे गः । युक्तहविषोः किम् ? अष्टकपाल विप्रस्य, समाहारे गः ।

इष्टकादेश्चितादौ स्त्रः । इष्टकादेः स्त्रः स्यात् चितादौ परे । इष्टकाभिश्चितम् इष्टकचितम्, इषीकायांस्तूल इषीकतूलं, मालां भर्तुं शीलमस्य मालभारीत्यादि । तदन्तस्यापि (१) । पक्षेष्टकचितं मुञ्जेषीकतूलं, मल्लिकामालभारिण्य इति दण्डी ।

आवीपोर्नाम्नि बहुलम् । आवीपोर्वहुलं स्त्रः स्यात् नाम्नि । बहुलञ्च क्वचित् नित्यं, क्वचिद्विकल्पः, क्वचिन्निषेधः, क्वचिद-पूर्वविधिः ।

यदुक्तं —

प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च विभाषोक्तविधिः क्वचित् ।

अपूर्वस्य विधानञ्च बहुलं स्याच्चतुर्विधम् ॥

(१) पदान्तरपूर्वकेष्टकादिशब्दस्यापीत्यर्थे ।

कन्या कृशा यस्मिन् देगे कन्यकृशो देगः, गिन्दां वहतीति गिन्दवहं, गिन्दा प्रस्रोऽप्येति गिन्दप्रस्यं नगरं, मन्दुरायां जाती मन्दुरजोऽग्वः, रिवतो मिवसस्य रिवतिमिवः, रोहिष्सा. पुचो रोहिण्णिपुत्र इत्यादौ नित्यम् । गिंमप्रस्यती गिंमपास्यती, प्रसद-वनं प्रसदावनं. रिवतोपुत्रः रिवतिपुत्रः. कान्दीटासः कान्दिताम इत्यादौ विकृत्यः । लोमकाग्यहं लोमकाग्यहं नान्दीकर नान्दी-वोप. नान्दीविगाल इत्यादौ निषेधः । कृत्तः कृत्तकृत्तक्य इत्यादौ असंज्ञायामपि, बाहुल्यात् ।

अर्नादियुव्यस्य यूतो वा परदे । ईप इयुव-ईदूतो व्यसं-जादत्यस्य ईदूत. स्वः स्याद्वा परदे । ग्रामगीपुत्रः ग्रामणिपुत्रः, वीवन्पुत्रः वीवन्पुत्रः । अनादृक्कन्सृदृन्मुज्जमित्यत्र दृन्वा एव च. न तु पूर्वयोः, नै तु मञ्जालदस्योत्तरदत्तात् । ददा अनादृक् कन्सृदृ अनादृक्कन्वी. नै च दृन्सृदृ अनादृक्कन्सृ-दृन्वः, तामां ज्जन् अनादृक्कन्सृदृन्मुज्जमितितु स्यादेव १, । ईवादेभु गार्गीपुत्रः चाकृत् सृकृत् रूर्णामृतम् ।

भुवः कुंसाटावृदती च । भुवः कुंसाटी परं कृत् अत् स्वय एते बहुलं स्युः । भुवः कुंसी भामनस्य भृकुंमद्य भृकुंमद्य भृकुंमद्य भृकुंमद्य इति गृह्यान्वै. । एवं भुवोः कृटिः भृकृटिः भृकृटिः भृकृटिः भृकृटिः भृकृटिषेति । अन्ये तु सामाद इत्याहुः ।

तथाच—तन्त्री प्रमीला भ्रुकुटि भ्रूकुटि भ्रूकुटिः स्त्रियामित्य-
मरः । कुंसः स्याद्भासने पुंसि ।

यङ् ईः पुत्रपत्योः षे । षण्णोरनार्षयोरित्यादिना
विहितस्य यङ् (१) ईः स्यात् पुत्रपत्योः परयोः षे सति । कारीष-
गन्ध्यायाः पुत्रः कारीषगन्धीपुत्रः, कारीषगन्ध्यायाः पतिः
कारीषगन्धीपतिः, एव वाराहीपुत्रः वाराहीपतिरित्यादि । षे
किं ? कारीषगन्ध्या पतिर्यस्य स कारीषगन्ध्यापतिर्ग्रामः ।

बन्धौ हे वा तु मातामातृमातृकेषु । यङ् ईः स्यात् बन्धौ
हे सति, वा तु मातादिषु । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य कारीष-
गन्धीबन्धुः, कारीषगन्ध्या माताऽस्य कारीषगन्धीमातः कारीष-
गन्ध्यामातः, कारीषगन्धीमाता कारीषगन्ध्यामाता, सान्तविधे-
रनित्यत्वाद्वा कः, कारीषगन्धीमातृकः कारीषगन्ध्यामातृक
इति । मातृकशब्दस्य आकारान्तमातादेशो वचनसामर्थ्यात्
मनोषादित्वाद्वा । सर्व्वं सुस्थमिति (२) ।

इति श्रीश्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचिता

सपादस्य टिप्पणी सम्पूर्णा ।

(१) २७७ सूत्रस्य टीकायाम् अनादिगणो द्रष्टव्य ।

(२) समासविधि. साकल्येनोक्त इत्यर्थः ।

तद्धितः (त) ।

४१६ । बाह्याद्यतोऽत्रावादेर्गर्गादिर्नडादेः पितृ-
ष्वस्त्रादेरेवत्यादेः शेषशिवादेः षिण्-ष्णोय-ष्णान्-ष्णायन-
शीय-ष्णिक-ष्णा अपत्ये ।

(बाह्याद्यतः ५१, अत्रावादेः ५१, गर्गादेः ५१, नडादेः ५१,
पितृष्वस्त्रादेः ५१, रेवत्यादेः ५१, शेषशिवादेः ५१. षिण्—ष्णाः १११,
अपत्ये ७१) ।

एभ्यः परा एते क्रमात् स्युःपत्यार्थे ।

४१६ । बाह्या । बाहुरादिर्यस्य सः बाह्यादिः, स च अत्र
तत्तस्मात् । अत्रिश्च आप् च तो अत्रापी, तावादी यस्य सः
अत्रावादि. तस्मात् । गर्ग आदिर्यस्य स तस्मात् । रेवती
आदिर्यस्य स तस्मात् । शिव आदिर्यस्य सः, शेष शिवादिषु
तत्तस्मात् । पुंश्वं मीत्वत्वात् । षिण्य ष्णोयश्च ष्णान्य ष्णायनश्च
शीयश्च ष्णिकश्च ष्णान् च ते । एते सम टभिन्नेभ्यः (१) समभ्यः क्रमात्
स्युरित्यर्थः ।

अपत्य इति—अपतनाटपत्यं, यो व्यवहितेन जनितः
सोऽप्यपत्यं भवत्येवेति । तस्मिन् वाच्ये यस्य सम्बन्धोऽवगम्यते
तस्मात् प्यन्तात् भवतीत्यर्थः । यद्यपि अपत्ये इति सामान्येनोक्तं

(१) बाह्याद्यत. अत्रावादेरित्यादिभिन्नपदेभ्य इत्यर्थः ।

तथाप्यभिधानात् गर्गनहादिभ्यां गोत्रापत्य एव । तत्र किं
गोत्रमिति चेत्, अत्रोच्यते—

पौत्रादि गोत्रमेकस्यस्तत्र, लुङ् न भवाद्वचि (१) ।

तस्मादेवास्त्रियां यूनि, तत्र लुङ्, णायनस्तु वा ॥

वश्ये जीवत्यपत्य तु स्यात् पौत्रप्रभृतेर्युवा ।

जीवति भ्रातरि ज्येष्ठे कनीयांस्तु स उच्यते ॥

वृद्धतरे स वान्यस्मिन् सपिण्डे सति जीवति ।

पूज्ये वृद्धं युवा वा स्यात् कुत्साया वा युवाऽयुवा (२) ॥

(१) भ्रातृद्वयविहिते अजादितद्धितप्रत्यये विषये इत्यर्थः । भवाद्वि परत्र
स्फुटीभविष्यति ।

(२) छात्राणां बोधसौकर्यार्थं तर्कशागीश न्यायपञ्चाननटीकात् समुद्धृत्य
सुस्पष्टमेकत्र व्याख्यायतेऽयं सन्दर्भः ।

“पौत्रादि गोत्रम्”—पौत्रादि पौत्राद्यपत्य गोत्रं गोत्रसंज्ञकम् । “एकस्यस्तत्र”—
तत्र तस्मिन् गोत्रापत्यार्थे एक एव त्व अपत्यप्रत्ययः स्यात् न तु तत्सदपत्य-
भेदेन प्रत्ययान्तरोत्पत्तिरित्यर्थः । “लुङ् न भवाद्वचि”—भवाद्वयविहिते अजादि-
तद्धितप्रत्यये विषये सति तस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुक् न भवतीत्यर्थः । “तस्मादेवा-
स्त्रियां यूनि”—यूनि वाच्ये सति तस्मादपत्यप्रत्ययान्तादेश प्रत्ययान्तरं स्यादिति
शेषः । स्त्रियां प्रपौत्रा वाच्याया प्रत्ययान्तरोत्पत्तिर्न भवति । “तत्र लुक्”—
तत्र तस्मिन् भवाद्वचि विषये युवार्थप्रत्ययस्य लुक् भवतीति शेषः । “णायनस्तु
वा”—भवाद्वचि विषये युवार्थप्रत्यययो णायन णायन्योर्लुक् वा स्यात् । “वश्ये
जीवत्यपत्य तु स्यात् पौत्रप्रभृतेर्युवा”—वश्ये पितृदौ जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपत्यं
प्रपौत्रप्रभृत्यपत्य युवा युवसंज्ञकं स्यात् । “जीवति भ्रातरि ज्येष्ठे कनीयांस्तु स
उच्यते”—यत्र ह्यौ प्रपौत्रौ जातौ तत्र ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति सति कनीयान् स
युवा उच्यते । “वृद्धतरे स वान्यस्मिन् सपिण्डे सति जीवति”—पितृदौ ज्येष्ठे
भ्रातरि चाविद्यमाने किं स्यात् तत्राह वृद्धतरे इति । अन्यस्मिन् वृद्धतरे सम्बन्ध-
वयोभ्यां ज्येष्ठे सपिण्डे पितृव्यादौ पितामहभ्रातरि वा जीवति सति स प्रपौत्रं वा

आदैजचा यस्य भवेत् तदादिः

प्राग्देश एडित्यमथ त्यदादि ।

वृद्धं तथा गोत्रपरोत्तरं दं

वा नामधेयं प्रणयन्ति वृद्धाः (१) ॥

अस्थायमर्थः—यत् पौत्राद्यपत्यं तन्नोत्रं परिभाष्यते (२) ।
तस्मिन् विवक्षिते भेदेन (३) अपत्य-त्योत्पत्तिप्रसङ्गे नियमः क्रियते
एकस्य इति ।

तत्र गोत्रे एक एव त्य इत्यर्थः । तथाच एकस्य त्यस्य तत्तद-
पत्यार्थबोधकत्वमिति । यथा—गर्गस्यानन्तरापत्यं गार्ग्यस्तत्पुत्रो-
ऽपि गार्ग्यस्तत्पुत्रोऽपि गार्ग्य इति ।

विकल्पेन युवसंज्ञो भवतीति शेषः । “पूज्ये वृद्धं युवा वा स्यात्”—पूर्वोक्तलक्षण्येन
यस्य युवसंज्ञा न भवति, तदपि प्रपौत्राद्यपत्यं पूज्ये पूजायां वा युवा स्यात् । वृद्धं
वृद्धसंज्ञकं यत्, तदपि विकल्पेन युवसंज्ञं स्यात् । वृद्धसंज्ञान्तं वक्ष्यति । “कृत्वायां
वा युवाऽयुवा”—कृत्वाया गम्यमानायां युवा वा विकल्पेन अयुवा भवति ।

(१) तर्कवागीशटोकायां सप्तद्वयं सुस्पष्टमेकत्र व्याख्यायते वृद्धलक्षणम् ।
अथा मध्ये आत् ऐच यस्य शब्दस्य आदिः भवेत् तत्, तथा प्राग्देशे प्राच्यदेशाभि-
धाने एड् इत्यम्, यस्य शब्दस्य आदिर्भवेदित्यर्थः । अथ त्यदादि त्यदादिगणं, तथा
गोत्रपरोत्तरं गोत्रम अपत्यप्रत्यय पर येषां, तादृशानि पदानि उत्तराणि उत्तर-
पदानि यस्य, तादृशं दं पदं वृद्धा वृद्धं वृद्धसंज्ञकं प्रणयन्ति कथयन्ति । नामधेयं
सज्ञाशब्दं वा विकल्पेन वृद्धं प्रणयन्तीति शेषः ।

(२) यद्यपि अपत्यं पुत्र एव रूढं तथापि अपतनादपत्यमिति व्यवस्थया
व्यवहितेन जनितेऽपि पौत्रादौ परिभाष्यते । अत्र गङ्गाधर—यद्यप्यभिधानात्
अपत्यशब्दः केवलकन्यापुत्रवाची तथापि न पतति यंगो येन तदपत्यमिति
धन्वर्थनिर्देशस्तेन अपत्यापत्यमपि अपत्यसुच्यते, अतोऽत्र तात्पर्यात् पुत्रपौत्र
प्रपौत्रादौ वाच्ये कन्यायाञ्च वाच्याया एभ्य एते क्रमाम् स्युरित्यर्थः ।

(३) प्रतिव्यक्तिभेदेन ।

तस्य गोत्रत्यस्य भवाद्यचि गर्ग्यस्क इत्यादिना प्राप्तौ लुग्न् भवतीत्यर्थः । यथा गर्गस्थानन्तरापत्याना छात्राः गार्गीयाश्छात्राः, एवं यास्कीया वैदीया इत्यादि । भवादीति किं ? गर्ग्येभ्यो हितं गर्गीयम् । अचि किं ? गार्ग्येभ्य आगतः गर्गरूप्य इति ।

गोत्रापत्यस्य व्वे लोपिनी यूनि व्वान्तस्य क्वद्वयोरलुक् । विदानामपत्य युवा वैदः, विदानामपत्ये युवानौ वैदौ, वैदश्चब्दात् यूनि वाच्ये षौ कृते ष्यट् चत्रियेत्यादिना षोर्लुक् । क्वदान्तस्य गोत्रस्य तु यूनि व्वे लुग्भवत्येव । यथा वैदस्य वैदयोर्वा अपत्यानि युवानः विदाः, एवम् उर्वा इत्यादि । ननु यून्यपत्ये विवक्षिते कस्याः प्रकृतेस्थो भवतीत्यत आह तस्मादित्यादि ।

तस्मादेव गोत्रादेव युवत्यो भवतीति नियम्यते, स्त्रियां न भवति । यथा—गर्गस्थानन्तरापत्य गार्ग्यः, गार्ग्यस्थानन्तरापत्यं युवा गार्ग्यायणः, एव वात्स्यायनः । दक्षस्थानन्तरापत्यं दाक्षिः, तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः, एवं भ्राक्षायणः । उपगोरनन्तरापत्यम् औपगवः, तस्यापत्यं युवा औपगविः, एव कापटविः । नडस्थानन्तरापत्यं नाडायनः, तस्यापत्य युवा नाडायनिः, एवं चारायणिः । स्त्रियां दाक्षी गार्गीत्यादि ।

तत्रेत्यादि—तत्र भवाद्यचि विषये युवत्यस्य लुग्भवति । यथा फाण्डाहृतस्थानन्तरापत्यं फाण्डाहृतिस्तस्यापत्यं युवा फाण्डाहृतः, सौवीरगोत्रत्वात् फाण्डाहृतिमिमताविति णः, फाण्डाहृतस्य छात्रा इति विवक्षिते णस्य लुकि गोत्रत्यान्तात् षणः प्राप्तः, फाण्डाहृताश्छात्राः । एव भागवित्तस्थानन्तरापत्यं भागवित्तिः,

भागवित्तेरपत्यं युवा भागवित्तिक', रेवत्यादित्वात् श्लिकः, तस्य छात्रा भागवित्ता इत्यादि ।

णायनस्तु वेति—णायन्निति नान्तनिर्देशात् णायनणायन्यो-
र्ग्रहणम् । तथाच भवाद्यचि विप्रये युव-त्यस्यायनो लुक्वा भवति ।
यथा गार्ग्यायणाना छात्राः गार्ग्यायणीयाः गार्गीयाः, तथा
वात्स्यायनीयाः वात्सीयाः, यास्कायनन्तरापत्यं यास्कायनस्यापत्ये
युवा, इति तिकादित्वात् णायनि. यास्कायनिः, तस्य छात्रा
यास्कायनीया यास्कीया इत्यादि । भवाद्यचि कि ? फाण्टाहृत-
रूप्य इत्यादि ।

प्रसङ्गनादाह वंशे जीवतीति—वंशे भवो वंश्यः पित्रादिः,
तस्मिन् जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपत्यं युवोच्यते, गर्गे गार्ग्ये गार्ग्ये
च जीवति सति गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः, नडादित्वात्
णायनः । तुशब्दोऽत्रावधारणार्थः । युवेव न गोत्रमिति ।

असति वंशेऽपि ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति सति कनीयान् भ्राता
स युवोच्यते । गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ जातौ, तयोः कनीयान् युवा,
ज्येष्ठा गार्ग्य एव । ज्येष्ठे अविद्यमाने कनीयानपि गार्ग्य एव ।

वृद्धतरे इत्यादि—सप्तपुरुषावधयो ज्ञातयः सपिण्डाः, तत्र
भ्रातुरन्यस्मिन्नपि सपिण्डे पित्रव्ये पितामहभ्रातरि वा वयोधिके
जीवति पौत्रादेरपत्यं वा युवा भवति । पित्रव्ये पितामह-
भ्रातरि वा वयोऽधिके गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणी गार्गी वा ।
वृद्धतराभावे नृते वा गार्ग्य एव ।

पूज्य इत्यादि—गाम्भ्रान्तरे परिभाषणादगोत्रं वृद्धं पूजायां वा

युवोच्यते । स भवान् गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा । पूजायामिति किं ?
गार्ग्य एव ।

कुत्सायामिति—ये ये युवान उक्तास्ते निन्दायाम् अयुवानो
वा भवन्ति । गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा जात्स इत्यादि ।

इदानीं वृहलक्षणमाह, आदैजित्यादि—अचां मध्ये यस्य
आत् ऐच् आदि तद्वृहं वृद्धाः प्रणयन्ति । यथा मालाया इदं
मालीयम् । शिवस्य विषयो देशः शैवः, तत्र भवः शैवीयः, श्रीप-
गवीय इत्यादि ।

प्राग्देशाभिधानेऽचा मध्ये एडादि यत् तद्वृहम् । यथा—
एनीपचनो देशस्तत्र भव एनीपचनीयः । एवं गोनदीयः भोजक-
टीयः, गोमतीया मत्स्याः । एडिति किम् ? अहिच्छत्रे भवः
आहिच्छत्र, कान्यकुब्जः । प्राग्देश इति किं ? देवदत्तो नाम
वाहीकग्रामः, तत्र भवः देवदत्तः, गोमतामिदं गौमतम् (१)।

प्राग्देशसु—

प्रागुदीचौ विभजते हंसः चीरमिवोदकम् ।

विदुषा शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती (२) ॥

त्यदादिरपि वृहसुच्यते । त्यत्र भवस्यदीयः, अस्मदीय इत्यादि ।

तथेति—एव गोत्र ण्यादि परं येषा तानि गोत्रपराणि(३)
उत्तराणि यस्य तद्गोत्रपरोत्तरं, दमित्यस्य विशेषणम् (४) । यथा

(१) अत्र गोमच्छब्दस्य तद्देशवासिवाचकत्वात् न वृहसंज्ञा ।

(२) शरावती नदीविशेषः ।

(३) पदान्तीतिशेषः ।

(४) ईदृशं पद वृहसप्रकमित्यर्थः ।

४१७ । णित्ते त्रिरायचः सुभग-सुपञ्चालाद्योस्तु
द्वयान्तदानाम् ।

(णित्ते ७, त्रिः १, आयचः ६, सुभग-सुपञ्चालाद्योः
६॥, तु ११, द्वयान्तदानां ६॥) ।

अचां मध्ये आयचो त्रिः स्यात् णिति ते परे, सुभगादेस्तु
द्वयोर्दयोः, सुपञ्चालादिस्तु अन्त्यस्य दस्य ।

शुद्धगार्ग्यस्यायं शुद्धगार्गीयन्द्वात्रः । एवं हृद्वाकाश्रयीय इत्यादि ।
परे तु जिह्वाकात्य हरितकात्ययोर्वृद्धत्वं नेच्छन्ति, तेन जैह्वाकातः
हारितकात इति ।

नामधेयं वा हृद्मसुचते । यथा—यज्ञदत्तीयः याज्ञदत्त
इत्यादि । एताभिस्रः सजा (१) यथायथं विगिष्य तत्तत्रचणेषु
वक्तव्या इति ।

४१७ । णित्ते । ण इदृशस्य स णित्, णित्वासी तयेति
णित्तप्तन्निन्, आदिवासी अत्रेति आयच् तस्य, सुभगश्च सुपञ्चा-
लश्च तौ, तावादी ययोः तौ सुभगसुपञ्चालादी तयोः, हे च अन्त्यश्च
तानि, तानि च तानि टानि चेति द्वयान्तदानि तेषाम् । आयच
इति अत्रपेक्षया बोद्धव्यम् । अन्यथा आग्निगर्भिः श्रीपगविः
इत्यादिष्वेव स्यात् न तु कार्णिकित्वादी, अत्र आदित्वाभावात्
इत्याह अचां मध्ये आयच इति । औडुलोमिः औडुलोमी
उडुलोमाः । एवं गवललोमिः गवललोमी गवललोमाः । अत्र तु
शेषादित्वात् अनित् णः ।

(३३८) न्वोलीपीती तेऽचे । बाहोरपत्यं बाह्विः, उप-
वन्दोरपत्यम् औपविन्द्विः, उडुलोम्नोऽपत्यम् औडुलोमिः,
अग्निशर्मणोऽपत्यम् आग्निशर्मिः । कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णिः ।

बाह्वादिर्यथा—

बाहुः कुनामोपचाकु शिवाक्कन्तरहन्मतम् (१) ।

भद्रशर्माग्निशर्माणी देवशर्मा च कश्यपः ॥

युधिष्ठिरार्जुनी रामः कृष्ण-प्रद्युम्न-केशवाः ।

शाख्यो दशरथोऽनङ्गान् पञ्च-सप्तष्ट-लक्षणः ॥

चेमधूत्तेन्द्रशर्माणी गद-माय-शराविणी ।

शङ्खमेदि-सुनामानौ सेन-लोम-शिरोऽन्तदाः (२) ॥

णी शीर्षःशिरसः(३)द्याथ चटाकु-खरनर्दिनी ।

पुष्करसदजीगर्त(४)द्रोण-जीवन्त-पर्वताः ॥

अजधेनुश्च मण्डूक उदङ् नगरनर्दिनी ।

चूडा सुमित्रा दुर्मित्रा भगला कृगला तथा ॥

ध्रुवका ध्रुवका जहा हिडिम्बा चैव मूषिका ।

सवर्णा शकला चैव नगनः कारुवाचिनः ॥

उदङ् श्वशुरौ नान्नि, वेद-प्राकारनर्दिनी ।

सस्य लोपो भवेत् णी च सङ्गयोऽम्भोऽमितीजसाम् (५) ॥

(१) कुनामन् उपचाकु शिवाक्कन्तरहन्त् ।

(२) सेनान्त लोमान्त-शिरोऽन्तानि पदानित्यर्थः ।

(३) णी परे शिरसः स्थाने आदिष्टशीर्षान्तशब्द इत्यर्थः ।

(४) पुष्करसदृ अजीगर्त इति हयम् ।

(५) सङ्गयन् अम्भन् अमितीजस्—एषां णी परे सलोपो वक्तव्य इत्यर्थः ।

अकौशिके श्लङ्घुश्च लोपः ष्णी ष्णायनेऽप्युतः ।

उपविन्दुर्व्यास-विश्वी निषाद-वरुडौ तथा ।

षट् सुधाता च चण्डालो व्यासादौ परिकीर्त्तिताः ॥

इह केषाञ्चिदप्राप्ते पाठः, अदन्तानां शिवाधकबाधनार्थः ।
अन्तरहतोऽपत्यम् आन्तरहातिः, सुभगादित्वात् दहयोर्त्रिः ।

काश्यपस्य त्रिषु (१) पाठात् काश्यपिः काश्यपेयः काश्यपः ।
युधिष्ठिरादिद्वयोः कुरुवंशत्वात्, रामादिपञ्चानां वृष्णिवंशत्वात्
शिवादिष्णबाधनार्थः । दशरथस्योभयत्र (२) पाठात् दाशरथिः
दाशरथ', तथा च "प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली"ति । उभयत्र(३)
अनुडुहः पाठात् आनुडुहिः आनुडुह्यः । लक्षणशब्दस्य इह
कुर्वाद्दौ (४) च पाठात् लाक्षणिः लाक्षण्यश्च । एवं सेनान्तानां (५)
हारिपेणिः हारिपेण्यः । सहस्रगिरसोऽपत्यं साहस्रशीर्षिः ; ष्णी
गिरसः शीर्षादेशः, एवं हास्तिशीर्षिरित्यादि । पुष्करसदोऽपत्यं
पौष्करसादिः, सुभगादित्वाद्द्वयोर्दयोर्त्रिः । द्रोणादित्वात्पणाम् उभ-
यत्र(६) पाठात् द्रौणिः द्रौणायनः, जैवन्तिः जैवन्तायनः, पार्व्वतिः
पार्व्वतायनः । मण्डूकशब्दस्य त्रिषु पाठात् माण्डूकिः माण्डूकेयः
माण्डूकः । उट्टीचोऽपत्यम् औट्टिः, मनीषादित्वात् उदञ्चादेशः ।
सूपिकाशब्दस्य इह गोधादौ च पाठात् मौपिकिः मौपिकारः ।
सवर्णाया उभयत्र (७) पाठात् सावर्णिः सावर्णिकः । कारुवाचि-

(१) बाह्याद्यत्रादिगिवादिषु ।

(२) बाह्यादौ गिवादौ च ।

(३) बाह्यादौ गर्गादौ च ।

(४) यक्ष्यमाणकुर्वादिगणे ।

(५) उभयत्र पाठादिति शेषः ।

(६) बाह्यादौ नडादौ च ।

(७) बाह्यादौ रेवत्यादौ च ।

४१८ । व्योर्युम् दान्तेऽस्वङ्ग-व्यङ्ग-व्यङ्ग-व्यवहार-
व्यायाम-स्वागत-स्वध्वर-णनः ।

(योः ६॥, युम् ।१।, दान्ते ७।, अस्वङ्ग—णनः ६।) ।

आद्यचः स्थाने जातयोर्दान्ते स्थितयोर्यवयोः स्थाने क्रमादि-
मुमौ स्तो णिति ते परे, न तु स्वङ्गादेः ।

नाम् इह कुर्वादी च पाठात् तान्त्रवायिः तान्त्रवाय्यः, नापितिः
नापित्यः । उदङ्गो नाम कश्चित्, तस्यापत्यम् औदङ्गिः, अदन्तत्वात्
प्राप्ते यौगिकशब्दान्निषेधार्थः पाठः । एवं श्वाशुरिः । नाम्नीति
किम् ? औदङ्गः श्वशुर्यः (१), तथाच—“श्वशुर्यो देवरश्याली”
इति । सङ्गुयसोऽपत्य साङ्गुयिः, णी सलीपः । एवम् आम्भिः,
आमितीजिः । इहाकौशिके शलङ्गुः पठ्यते, कौशिके तु नडादी ।
तथाच णी णायने च उतो लोपो भवति । तेनाकौशिके शालङ्गिः,
कौशिके शालङ्गायनः ।

४१८ । व्योर्युम् । य च-व च तौ तयोः, इच्च उच्च यू,
ताभ्यां ममितं करोति, युम् । दस्यान्तो दान्तस्तस्मिन् । स्वङ्गश्च
व्यङ्गश्च व्यङ्गश्च व्यवहारश्च व्यायामश्च स्वागतश्च स्वध्वरश्च णन् च
तत्, न तत् अस्वङ्गव्यङ्गव्यङ्गव्यवहारव्यायामस्वागतस्वध्वरणंस्तस्य ।
पूर्वसूत्रादाद्यच्च इत्यनुवर्तयन्नाह आद्यच इति । णित्ते आदी
इमुमि क्ते पञ्चाद्विः । उदाहरणानि वैयश्वरित्यादीनि वक्ष्यति ।
आद्यच इति किं ? दधिप्रियोऽश्वः मधुप्रियोऽश्वः शाकपार्थिवादि-

४१६ । द्वार स्वर स्वः स्वस्ति स्वादुमृदु व्यक्तस
 प्रवः प्रवन् स्फाकृत स्व स्वाध्याय स्वग्रामैकन्यग्रोधानां
 प्रवापदन्यङ्गोस्तु वा न त्विति प्रवादेः ।

(द्वार—न्यग्रोधानां ६।।।, प्रवापट-न्यङ्गोः ६।, तु ।१।, वा
 ।१।, न ।१।, तु ।१।, इति ७।, प्रवादेः ६।) ।

द्वारादेरद्वितीयस्य न्यग्रोधस्य च योर्युम् स्यात्, प्रवापटन्यङ्गोम्
 वा, न तु प्रवादे-रिकारादौ ते ।

वैयञ्चिः सौवञ्चिः । स्रङ्गादेस्तु स्राङ्गिः व्याङ्गिः व्याङ्गिः ।

त्वान्मध्यपटलोपे टध्यञ्चः माध्यञ्चः, तस्यापत्यं टाध्यञ्चिः, एवं
 माध्यञ्चिः । टान्ते इति किम् ? इत न गती गृह्य यत्, तस्येदं यो
 यातमित्यादि । ननु कथं ह्याशीतिक इति चेन्न, (१) सुपञ्चाला-
 टिपाठेन पूर्वपटस्यानिमित्तत्वात् (२) ।

४१६ । द्वार । एकत्रासौ न्यग्रोधवेति एकन्यग्रोधः, टान्तरा-
 नुपलजित इत्यर्थः (३) । द्वारञ्च स्वरञ्च स्वञ्च स्वस्ति च स्वादुमृदुञ्च
 व्यक्तमञ्च प्रवञ्च प्रवा च स्फाकृतञ्च स्वञ्च स्वाध्यायञ्च स्वग्रामञ्च
 एकन्यग्रोधञ्च ते तेषाम् । प्रवापटञ्च न्यङ्गुञ्च तत्तस्य, पुंस्त्वं सौव-
 चिः ।

(१) ह्याशीतिगन्तात् ऋषि यकारस्य ऋषम इम् न स्यादित्यादिगुणैः
 सुपञ्चालादीति ।

(२) पूर्वपटस्य अनिमित्तत्वात् वृद्धिनिमित्तोभूतयुम्निषेधादिन्वयः । अयं
 यद्विति "व्यतीहारे यन् स्त्री"ति विहितो यन् तटन्त्य न स्यात्, तटन्त्य न
 स्वार्थे ण् इति वक्ष्यति । तेन व्यावहारी व्याक्रोशीत्यादि ।

(३) पदान्तरेणाकृतमसाम इत्यर्थः ।

४२० । व्यासादेर्ङ्क् षौ (१) ।

(व्यासादेः इा, डक् ।१, षौ ७) ।

वैयासकि. सौधातकिः ।

आत्रेयः शौभ्रेयः ।

त्वात् । स्त्रा आदिर्यस्य सः खादिस्तस्य, आदि. पूर्वः (२) । एतेषां
यवयोरदान्तत्वात् आद्यच. स्वानिऽजातत्वाच्च पूर्व्वेणाप्राप्ते वचन-
मिदम् । पूर्व्वसूचोदाहरणमाह वैयम्भिरिति—विगतोऽग्बो यस्य
स व्यम्भः, तस्यापत्यमित्यर्धेऽदन्तत्वात् षिः, यस्याटाविम् पचात्
त्रिः । एवं शोभनोऽग्बो यस्य स स्वम्भः, तस्यापत्य सौवम्भिः ।
प्रत्युदाहरति—स्त्राङ्गिरिति, शोभनमङ्गं यस्य स स्वङ्गः, तस्यापत्यम्
इत्यादि वाक्यम् ।

४२० । व्यासा । व्यास आदिर्यस्य सः तस्य । व्यासा-
देर्ङ्क् स्यात् षौ परे । वैयासकिरित्वादि—व्यासस्यापत्य, सूत्रानु-
रपत्यम् इत्यादि वाक्यम् । डित्त्वादन्यस्याक् । एव वैयम्भिः
नैषादकिः वारुङ्किः चाण्डालकिरिति । एषामृष्यन्वङ्-इदि-
कुरुभ्यश्चेति षो प्राप्ते वाह्वादौ पाठः । येऽत्र (३) गोत्रङ्-इदि-
प्रसिद्धास्तेभ्यो गोत्रवाचित्वे षिः, तेन वाहुनाम ङङ्कि-
पत्यं वाहव इत्यादि ।

(१) व्यासादिर्वाङ्गाद्यन्तरेण ङङ्क् षौ प्राप्ते वाह्वादौ पाठः ।
(२) पदान्तरेण सन्तरे ङङ्क् षौ प्राप्ते वाह्वादौ पाठः ।
अनुमत्तिशब्दाना मन्त्रिणां ङङ्क् षौ प्राप्ते वाह्वादौ पाठः ।

(३) वाह्वादौ ।

स्य-ट्-ञत्रियापेभ्यो युव-णेर्नुक् । स्यात् ट्वात् ञत्रियात्
 आपांञ्च यूच्ये ये णेर्नुक् स्यात् । कुरोर्ब्राह्मणस्यापत्यं कौरव्यः (१)
 तस्यापत्यं युवा कौरव्यो (२) ब्राह्मणः । ञत्रिये तु कौरव्या-
 चण्डिः । ट्वात्—विटस्यापत्यं वैटः तस्यापत्यं युवा वैटः । एव-
 मौल्यः । ञत्रियात्—खफल्कस्यापत्यं ख्वाफल्कः तस्यापत्यं युवा
 ख्वाफल्कः । एवं वामुदेवः आनिरुद्ध इत्यादि । आपात्—वागिठ-
 स्यापत्यं वागिठः तस्यापत्यं युवा वागिठः । एवं वैश्वामित्रः । भर्ग-
 गच्छे नडादिः, वैगच्छे (३) भर्गस्यापत्यं भार्गायणः, त्रैगर्त्तातिगिक्ते
 भर्गस्यापत्यं भार्गिः तस्यापत्यं युवा भार्गायण इति ।

आवेय इति—अवेरपत्यं ष्येयः, हेर्नुकि ययोर्लोपः, त्रि ।
 गौश्चेय इति—शुभ्रस्यापत्यमिति वाक्यम् ।

अत्रादिर्यथा—

अत्रिः सुभ्र-सुनाम-टत्त-गवन्ताः गालूक-जिह्वागिनौ (४) ।
 गार्कस्वान्यतराजवस्ति-गकलाः कर्पूर-वीजाग्निनः (५) ॥
 विखकन्दि गन्ताखन्ता-परिवयः कद्रुः खड्गुरोऽजिरः ।
 खार्गावी भरती सृकण्डु-ककलासी भारताग्नी टिगः (६) ॥

-
- (१) अथ कुरुराद्वात् कुरोर्ब्राह्मणस्य अपत्यम् ।
 (२) अथ कुरोर्ब्राह्मणस्य अपत्यम् ।
 (३) अथ वैगच्छेस्त्रिगच्छे सुदेरपत्यमिति ।
 (४) सुनाम्नु जिह्वागिन् ।
 (५) गार्कस्वि अन्यतर अजवस्ति र्गज अग्निन् ।
 (६) खन् अग्नीवमारत अथ टिगः ।

गङ्गा विमाता विधवा शलाका

किशोरिका विष्टपुरी मयूरः ।

प्रवाहणालीढ-सुदत्तमश्रम-(१)

कुमारिकाशोक-सुदत्त-गोधाः (२) ॥

वायुदत्त-शलाकाम्बू-लेखाम्बू-गन्धपिङ्गलाः (३) ।

अन्तर्दृष्टी बलीवर्दी हरिती (४) विश्वचित्तया ॥

शतहारः शताहारः खरोन्मत्ता कुवेरिका (५) ।

रुक्मिणी रोहिणी ब्रह्मकृताकाशायनी (६) हरः ॥

विश्वो, भ्रुवो भ्रुवः षोणे, वाशिष्ठे श्यामलक्षणी (७) ।

अण्यो ह्यजिकारान्ता (८) वडवा शुक्ले मता (९) ॥

विकर्णः काश्यपे प्रोक्तस्तत्रैव हि कुषीतकः (१०) ।

अश्विका च चतुष्पादः पाण्डु-मण्डूक-दुष्कुलाः ।

मातापितृष्वसुः षोयो डकारेददितिर्दितिः ॥

अत्रिशब्दस्य ऋषिवाचकत्वात् षो प्राप्ते पाठः । अत्रादन्ताना

(१) प्रवाहण आलीढ सुदत्त अश्रम ।

(२) कुमारिका अशोक ।

(३) अत्र गन्धपिङ्गला अन्यत्र शुद्धपिङ्गला इत्यपि पाठः ।

(४) एते त्वय इनन्ता । अन्तर्दृष्टिन् इत्यत्र अस्तुदृष्टिन् इत्यपि पाठः ।

(५) खडोन्मत्ता इति कुवेरिका इति च पाठः ।

(६) ब्रह्मकृता आकाशायन ।

(७) वाशिष्ठे वाच्ये श्यामलक्षणीशब्दावत्प्रादी ।

(८) षिण्प्रत्ययान्तमित्रा द्विस्ररविशिष्टा इकारान्ता हरिप्रभृतय इत्यर्थः ।

(९) शुक्लप्राचुर्यविशिष्टार्थे षड्वाशब्दोऽत्रप्रादिर्नान्यत्र ।

(१०) विकर्णशब्दः कुषीतकशब्दश्च काश्यपे वाच्योऽत्रप्रादिः ।

पाठोऽनः शिवाधनार्थः । गन्ताखलादिशब्दानां श्रावीवन्तानाम्
 अद्भुतानां (१) नदीमानुषीसंज्ञकानां शिवादित्वात् षो प्राप्ते पाठः ।
 गन्ताखला इत्यत्र नामनि गन्तायत्तुगच्छोऽपीति कश्चित् ।
 इह कद्रुगच्छः पिङ्गलवर्णार्थकः । तथाच मेदिनिः—“कद्रुष्विषु
 स्वर्ण-पिङ्गे नागानां मातरि श्वियाम्” इति । एकलान्त-रोहिणी-
 अत्रवस्तिप्रसृतयो येऽत्र चतुष्पाज्जातिवाचिनस्तेषाम् अत्रतुष्पा-
 ज्जातिवाचकत्वेऽपि षोऽर्थः पाठः । विधवागच्छस्यावादित्वात् षोऽर्थे
 सिद्धे पाठः यदा दुःशौलाभिवाच्यां तदैव वाधनार्थः । प्रवाह-
 शब्दस्य सुभग-सुपञ्चान्तायोः पाठात् प्रावाहणियः प्रवाहणियः ।
 गोवागच्छस्य पाठो गोवागच्छादेरारस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः । भ्रुवो-
 ऽपत्यं भ्रुवैयः, षोऽर्थे भ्रुवादेगः । भ्रुव इति किं ? गालाकाश्वेयः
 नैवाश्वेयः, षोऽर्थे श्रोत्रोप । श्यामेयो वागिष्ठः, नात्रण्यो वागिष्ठः ;
 अन्यत्र श्यामायनः नात्रण्यणिः नात्रण्यः । अण्य इत्यादि—
 हररपत्यं हारण्यः, एवं वैवेयः गार्हेय इत्यादि । अण्य इति
 किं ? टात्रैरपत्यं टात्रायणः, प्रात्रायणः । इय इति किं ?
 मारीचः मौरुचः । बहुवाया अपत्यं वाङ्वेयः गृजनः, अन्यत्र
 वाङ्वः । वैकर्ण्यः काश्यपः, कौपीतक्यः काश्यपः ; अन्यत्र
 वैकर्ण्यः कौपीतक्यः । चतुष्पाद इति—कमण्डलुचतुष्पादजाति-
 विग्रहः, तस्यापत्यमिति षोऽर्थे उद्धोपाद्यं नृत्तमाह ।

४२१ । श्रीर्लोपोऽकद्रुपाण्डोरिये ।

(ओः ६।, लोपः १।, अकद्रु-पाण्डोः ६।, एये ७।) ।

उवर्णस्य एये परे लोपः स्यात् न त्वनयोः ।

कामण्डलेयः । तयोस्तु काद्रवेयः पाण्डवेयः । गाङ्गेयः (१) ।

माहेयः यौवतेयः ।

४२१ । श्रीर्लो । कद्रुश्च पाण्डुश्च तत् कद्रुपाण्डु तस्य ।
पुंस्त्वं सौत्रत्वात् । अनेन उकारलोपे कामण्डलेयः, एवं श्रिति-
बाहोरपत्यं श्रितिवाहेयः । काद्रवेय इति नागमात्वाचकस्य
नेह (२) ग्रहणं, तस्योवन्तत्वात् ष्येयप्राप्तेः(३) । पाण्डवेय इति ।
शिवादित्वात् षो पाण्डवः । दौष्कुलेयः दौष्कुलीनः । मातृष्वसृ-
पितृष्वसृभ्यां ष्येयो डित्, मातृष्वसेयः पैतृष्वसेयः, पितृष्वसृ-
दित्वात् मातृष्वस्त्रीयः पैतृष्वस्त्रीयः । अदितेरपत्यम् आदितेयः,
कुर्वादित्वात् आदित्यः, एवं दैतेयः दैत्यः । आकृतिगणोऽयम् ।

आवाद्युदाहरति माहेय इति—मद्या अपत्यम् इति वाक्यम् ।
एवं यौवतेयः (४) सौपर्णेयः कौशकारेयः । अनिताका षीं गृह्यते,
तेन जम्वा अपत्यम् जाम्बेयः (५) ।

(१) नूत्वे गाङ्गेय इत्यत्र तर्कबागीशमते अत्रादित्वात् ष्येय ।

(२) इह अत्रादौ ।

(३) २८० सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या ।

(४) सुषतेरपत्यं यौवतेय । अत्र युवत्यनङ्गाहीति निपातसूत्रेण युवन्
शब्दात् कृतस्य तिम्रत्यस्यापि आवादित्वात् ष्येय । पाण्डोष्णादीन्नेन पक्षे ईपि
कृते त्व युवत्या अपत्यं यौवतेय । अत्र रचनत्वात् सुतरां ष्येय इति दुर्गादास-
कार्तिकेयौ ।

(५) इह जम्बोदाहरणे कामण्डलेय इत्यपि बोध्यम् । तत्र कामण्डलू-
नाम काचित्, तस्या अपत्यमिति ष्येय ।

४२२ । कल्याणी सुभगा दुर्भगा वन्धकी रजकी
वल्दीवटी ज्येष्ठा कनिष्ठा सध्यसा परस्त्रानुसृष्ट्यनुदृष्टि
कुलटाभ्य इनेयः ।

(कल्याणी—कुलटाभ्यः ५॥॥ इनेयः १ ।) ।

सौभागिनेयः दीर्भाग्निनेयः ।

द्वयोऽनद्याः । नदीवर्जितान् श्रीत्यान्तान् द्वयः ष्येः
स्यात् । दात्तेयः गौषियः । अनद्या इति किम् ? गौगा गोदावरी
गौगः (१) । अद्वयाम्यो नदीमानुषीसंज्ञाभ्य इति षी प्राप्ते (२) ष्ये-
विधानम् । एतत् (३) अन्यज्ञता माह्वेय इत्युदाहरणेन ज्ञापितम् ।

४२२ । कल्याणी । कल्याणी च सुभगा च दुर्भगा च वन्धकी
च रजकी च वल्दीवटी च ज्येष्ठा च कनिष्ठा च सध्यसा च परस्त्री
च अनुसृष्टिश्च अनुदृष्टिश्च कुलटा च ताः ताभ्यः । जर्ताभ्यानि
रजकीनि निषिकरप्रसादः, जिनेन्द्रइहिपादेन ज्वोरल्येन
भावितत्वात् । एभ्यश्चतुर्दशभ्यः पूर्वस्थितत्यन्तनिर्दिष्टस्य न्येयस्य
निविपरिणामात् इनेयः स्यात्, पकारगकारं विनैवादिगः (४) ।
अतएव पित्रादीष् गित्वाद्भिः (५) तेन कान्याग्निनेयाद्यादि ।

१. अतएव सूत्रे गौषेय इति आबन्तोदाहरणं न नदृष्टं गद्गाभ्य
नदीवर्जितान् ।

२. गित्वादी "अद्वया मातृशेफंज्ञा नदीसंज्ञा मन्वा इष्टं इत्युक्ते" गित्वादिभ्यश्च
षी प्राप्ते इत्यर्थः ।

३. एतत् द्वयोऽनद्या इति अर्जिद्वयोद्वयविधानप्रसङ्गं ।

४. एतस्य इत्येव आदिभ्यः ।

५. स्यात्स्वित्त देवैतदित्यर्थं सिद्धतादि कार्त्तिकेयः ।

इतो लुगिनेयस्य परस्त्रियाः । परस्त्रीशब्दात् परस्य इनेयस्य
इतो लुक् स्यात् । पारस्त्रैण्येयः, सुभगादित्वात् ददयोर्भिः (१) । इह
सत्यर्थकुलटाया ग्रहणं, तेन सत्याः कुलटाया अपत्यं कौलटिनेयः,
अत्रादेराकृतिगणत्वात् ष्ण्येयः । असत्यासु कौलटेरः कौलटेयः ।
सौभागिनेय इति । सुभगादिर्यथा—

भग जङ्गल हृत् सिन्धु घेनु वलजदोत्तराः (२) ।
वधोगोऽगारवेणुश्च (३) शतकुम्भ-परस्त्रियौ ॥
इह-सर्व-परादिस्तु लोकः (४) प्रयोग इत्यपि ।
असिहत्या चतुर्विद्या कुरुपञ्चाल एव च ॥
अधिदेवाधिभूतौ च, ष्ये राजपुरुषो मतः ।
सर्वात् पुरुषभूमी च तथात्वान्तरहत् स्मृतः (५) ॥
अन्वादिशतिकोऽपि (६) स्यादनुसंवत्सरो मतः ।
अस्यहेत्यस्यहत्वौ (७) च तथा कुरुकतो मतः ॥
स्यात् पुष्करसदित्येव सूत्रपूर्वनडः स्मृतः (८) ।
अभिगमोऽनुहोडश्च प्राग्देशनगरान्तदाः (९) ॥

(१) दुर्गादासस्तु परस्त्रीशब्दादिनेये कते सुभगादिपाठसामर्थ्यात् ययोर्लोप
इतीकारस्य लोपमात्रे सन्धौ तस्यैव वृद्धिरित्याह ।

(२) भगान्त, जङ्गलान्त, हृदन्त, सिन्धुन्त घेन्वन्त, वलजान्त शब्दा इत्यर्थः ।

(३) अङ्गारवेणुरिति पाणिनीये ।

(४) इहलोक सर्वलोक परलोकश्च इत्यर्थः ।

(५) सर्वपुरुषः, सर्वभूमिः, अन्तरहत् इत्यर्थः ।

(६) अतुशतिक इत्यर्थः ।

(७) अस्यहेति, अस्यहत्व इत्यर्थः ।

(८) सूत्रनड इत्यर्थः ।

(९) प्राग्देशे वाच्ये नगरान्तशब्दा इत्यर्थः ।

नेन्द्रान्तर्घादिवरुणास्तच्चे चेद्देवता अपि ।

अथ प्रवाहणः षोऽप्ये, ष्येयान्तश्च स इत्यपि (१) ॥

अर्द्धादिपरिमाणञ्च भवेदायजनद्वयदि ।

अनीश्वरोऽशुचिश्चैवाक्षेत्रज्ञाकुशली मती ।

सुभगादिरिति ख्यातोऽसंख्यस्तन्त्रेषु तान्त्रिकैः ॥

भगादौनिः, दान्युत्तरदानि येषां ते । सुभगाया अपत्यं
सौभागिनियः । द्वयोर्द्वयोर्भिः । एवं सौभाग्यं दौर्भाग्यम् । महती
सौभगाय दीयते, उद्गात्रादिषु छान्दसः । कुरुजङ्गले भवः कौरु-
जाङ्गलः । कश्चित् जङ्गलधेनुवलजान्ताः सुभगादौ न पठ्यन्ते,
तन्मते कौरुजङ्गलः वैश्वधेनवः सौवर्णवलज इति । सुहृदो भावः
सौहार्दं दौर्हार्दम्, इह मुख्यस्य (२) ग्रहणात् । आदिष्टस्य (३) तु
सौहृद्यं सौहृदमिति । सुहृद इदं सौहार्दं । शक्तप्रधानः सिन्धुः,
मध्यपदलोपात् शक्तुसिन्धुः, तत्र भवः शाक्तुसैन्धवः । सिन्धुशब्दः
कच्छादिषु पठ्यते, तेन तदन्तविधिरपि षणः । वैश्वधेनवं समूहे,
आधेनवम् । सौवर्णवालजम् । वध्नीगशब्दो विदादिस्तस्यापत्यं दृः
वाध्नीगः, अनन्तरापत्ये वाध्नीगिः । अगारवैष्णवामा कश्चित् तस्या-
पत्यम् आगारवैष्णवः, एवं शातकौम्भम् । परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रेण्यः,
ष्येयस्य इनेयः । इहलोके भव ऐहलौकिकः, लोकोत्तरादिति

(१) षोऽप्ये परे प्रवाहणशब्दः, सुभगादिः, ष्येयान्तः स प्रावाहण्येयशब्दोऽपि
इति एवं, सुभगादिरित्यर्थः । प्रावाहण्येयशब्दस्य सुभगादिपाठफल परत स्फुटी-
भविष्यति ।

(२) अनादिष्टस्य हृच्छब्दस्येत्यर्थः ।

(३) हृदयशब्दस्यामजातस्येत्यर्थः ।

शिकः । सर्वलोके विदितः सार्वलौकिकः, परलोके भवः पार-
लौकिकः । प्रयोगे भवः प्रायोगिकः, अध्यात्मादित्वात् शिकः ।
असिहत्याया भवः आसिहात्यः । चतस्रो विद्याः चतुर्विद्याः
चतुर्विद्या एव चातुर्वेद्यं, चतुर्वर्णादित्वात् स्यः । परे तु विद्या-
स्थाने वेदमाहुः । कुरुपञ्चाले भवः कौरुपाञ्चालः । अधिदेवे
अधिभृते भवम् आधिदैविकम् आधिभौतिकम्, अध्यात्मादित्वात्
शिकः । राजपुरुषस्य भावः, ब्राह्मणादित्वात् ष्यः, राजपौरुष्यम् ।
ष्योः किं ? राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणिः । सर्वपुरुषस्येदं
सार्वपौरुष, सर्वभूमेर्निमित्तम् ईश्वरः सयोग उत्पातो विदितो
वा सार्वभौमः । अन्तरहतोऽपत्यम् आन्तरहातिः । अनुशतिक-
स्येदम् आनुशतिकम् । अनुसंवत्सरेण दीयते आनुसावत्सरिकम् ।
अस्यहेतिः प्रयोजनमस्य आस्यहेतिकः, गणपाठात् य्यलुक् । अस्य
हत्येऽभियुक्तः आस्यहात्यः ष्यः । अत्र परैकदेशिनः अस्यहेति-
अस्यहत्यौ शब्दौ न पठन्ति । अस्यहत्यशब्दोऽध्याये वर्तते ।
कुरुकतस्यापत्यं कौरुकात्यः, गर्गादित्वात् ष्यः । पुष्कर-
सदोऽपत्यं पौष्करसादिः, बाह्यादित्वात् शिकः । सूत्रपूर्वेति—
सूत्रं पूर्वं यस्य, स चासौ नङ्ङेति सूत्रनङ्ङः, तस्यापत्यं
सौत्रनाङ्ङिः । अभिगममृच्छति आभिगामिकी गुणः । अनु-
होङ्गेन पठति आनुहौडिकः । प्राग्देशेति—नगररूपमन्तदं येषां
ते प्राग्देशे वर्तमानाश्चेत् सुभगादयः (१) । पुण्ड्रनगरे भवः

(१) येषां शब्दानामन्ते नगरशब्दोऽस्ति तादृशशब्दा यदि प्राचां देशनामानि
भवन्ति, तदा ते सुभगादय इत्यर्थः ।

पौण्ड्रनागरः सौह्यनागरः । प्राग्देश इति किं ? महनगरे भवः
 माहनगरः । नेन्द्रान्त इति—इन्द्रोऽन्तो यस्य स इन्द्रान्तः, घं
 आदिर्यस्य स घादिः, घादिश्चासौ वरुणश्चेति घादिवरुणः,
 इन्द्रान्तश्च घादिवरुणश्च, तौ न विद्येते यासु ताः, तच्चे इति—तच्छ-
 व्देन देवतोचते, तासाञ्चः इन्द्रः तस्मिन् । तथाच देवताना चे
 सति उक्तलक्षणदेवतावाचकशब्दाः सुभगादौ पठ्यन्ते । तेन
 अग्निश्च मरुच्च, तौ देवते अस्य, आग्निमारुतं कर्म क्रियते ।
 यो देवताइन्द्रः सूक्तसम्बन्धी हविःसम्बन्धी वा तत्रैवायं
 विधिः । इह तु न भवति—स्कान्दविशाखः, ब्राह्मप्रजापत्यम् ।
 नेन्द्रान्तघादिवरुणा इति किं ? सौमेन्द्रम्, ऐन्द्रावरुणं (१) हविः ।
 इह तु स्यादेव—ऐन्द्राग्निम् आग्नीवारुणम् (२) । अथ प्रवाहण
 इति—अथानन्तरं प्रवाहणशब्दोऽत्रादिषु पठ्यते, श्येय एव तस्य
 ग्रहणं, तेन प्रवाहणस्यापत्य प्रावाहणेयः, तस्यापत्यं युवा प्रावा-
 हणेयिः । एतदादिसर्व्वं (३) सुपञ्चालादावपि पठ्यन्ते । तेन
 पूर्व्वदस्य त्रि-विकल्पः, प्रवाहणेयः प्रवाहणेयिः । अर्द्धादीति—
 आदिश्चासौ अच्चेति आद्यच्, न अत् अनत्, आद्यच् अनत् यस्य
 तत्, परिमाणविशेषणम् । तथाच अकारभिन्नाद्यच् अर्द्धादि परि-
 माणं सुभगादौ पठ्यते । अर्द्धद्रोणेन क्रीतम् आर्द्धद्रोणिकम्, आर्द्ध-
 कौडविकम् । अनटिति किम् ? अर्द्धप्रस्थेन क्रीतम् आर्द्धप्रस्थिकम् ।

(१) अत्र अवायुदेवतार्थस्येति इन्द्रशब्दस्य डा, तत्रैव दीर्घादित्यम् ।

(२) अत्र अग्नेर्दीर्घो सोमवरुणयोरिति डी ।

(३) प्रवाहणाद्यकुशलान्ताः शब्दाः ।

भार्हप्रास्थिकम् इति कश्चित् । सुपञ्चालादित्वात् अर्द्धद्वीणिकम्,
अर्द्धकौडविकम् । एवम् आनैश्वर्यम् अनैश्वर्यम्, आशीचम्
अशीचम्, आक्षेत्रज्ञम् अक्षेत्रज्ञम्, आकौशलम् अकौशलम्, आनै-
पुणम् अनैपुणम् इत्यादि । असंख्यः सुभगादिः तन्त्रे तान्त्रिकैरुक्तः,
तेन उदकशुद्धस्यापत्यम् औदकशौद्धिरित्यादि । प्रसङ्गसङ्गत्या (१)
साहित्येन (२) सुपञ्चालादिरिह निरूप्यते ।

सुसर्वाङ्गीजनपदा, अथामद्रा दिशश्च (३) तै ।

प्राग्ग्रामनगरा दिग्भयोऽवयवाद्दृत्तुवाचिनः ॥

सवत्सरस्तु संख्यादिः, संख्या संख्यादिरेव च ।

अथानपरिमाणश्च संख्यादि चेदनामनि ॥

अभविष्यति संख्यादि वर्षे, प्रोष्ठपदास्तु जे ।

अथ प्रवाहणः षोडशे षोडशान्तश्च स इत्यपि ॥

अर्द्धादि परिमाणश्च भवेदाद्यजनयदि ।

अनीश्वरोऽशुचिश्चैवाक्षेत्रज्ञाऽकुशलौ मतौ ॥

अनिपुणश्च, केऽप्यत्रायथातथा-यथापुरौ ।

सुपञ्चालादयश्चैते कथ्यन्ते कोविदोत्तमैः ॥

सु सर्व्वं अर्द्ध इत्येतेभ्यो जनपदाः सुपञ्चालादौ पठिताः, तेन
सुपञ्चाले भवः सुपाञ्चालकः, एवं सर्व्वपाञ्चालकः । अथानन्तरं
ते जनपदा मद्रभिन्ना दिक्पूर्व्वाद्येद्भवन्ति तदा सुपञ्चालादौ

(१) सुभगादिगणव्याख्याने सुपञ्चालादिगणोक्तेखेनेत्वर्थः ।

(२) षोडशे सुभग सुपञ्चालाद्योरित्येकत्र पाठेनेत्वर्थः ।

(३) दिग् इति पञ्चम्यन्त, तेन दिग्वाचकगन्धेभ्यः परवर्त्तिन इत्यर्थः ।

पठन्ते । यथा पूर्वपाञ्चालक उत्तरपाञ्चालकः दक्षिणपाञ्चालकः ।
 अमद्रा इति किं ? पौर्वमद्रः, आपरमद्रः । दिग्वाचकैः प्राग्देग-
 वर्त्तिग्रामनगरवाचकाः सुप्रज्ञानादौ । यथा पूर्वा चासी इषुका-
 नयसी चेति, तत्र भवः पूर्वेषुकामगमः पूर्वकार्यवृत्तिकः ।
 नगराणां तावत्—पूर्वन्निन् पाटलिपुत्रे भवः पूर्वपाटलिपुत्रकः
 पूर्वज्ञान्यदुक्तः । नगराणां ग्रामग्रहणेनैव सिद्धे भेदेन यत्
 उभयोरुपादानं तत् सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थम् (१) । तथाच दिक्पूर्व-
 नमुदायं पूर्वेषुकामगमस्यादि ग्रामनामवयवम्, इह तु दिग्वाचकं
 विनैव पाटलिपुत्रादिगन्धो नगरमाह । पूर्वत्र ग्रामवाचकमु-
 दायस्य दिक्पूर्वावयवादुत्तरस्य त्रिः । इह तु दिग्वाचका-
 न्नगरस्योत्तरस्य त्रिरिति । अवयवादिनि—ऋतुगण्य समभिव्या-
 हारात् ऋत्ववयववाचिनः पूर्वदात् ऋत्वः सुप्रज्ञानादौ पठन्ते ।
 यथा-पूर्व वर्षाणां (२) पूर्ववर्षान्त्र भवः पूर्ववर्षिकः, पूर्व-
 हैमन्तः । अवयवादिनि किं ? पूर्वांसु (३) वर्षासु भवः पौर्व-
 वर्षिकः । संख्यापूर्वसंबन्धः सुप्रज्ञानादौ पठन्ते । यथा द्वौ
 संबन्धरी व्याप्यावीष्टौ भूतो भूतो भावी /४, वा दिनांबन्धरिणः ।

(१) दिग्वाचकैः इह सम्बन्धेन दो भेदस्य प्रतिनिर्दिष्टमित्यर्थः ।

(२) वर्षाणां पूर्वोक्तान् इत्यर्थः ।

(३) ऋतुगणित्यर्थः ।

(४) संबन्धः सङ्घट्ट आकारितः । भूतो भूतो भावी । भूत- सम्बन्धो
 व्याप्यादः । भावी तदा व्याप्यादवान् इति सिद्धन्तीत्यर्थः । सम्बन्धो
 ग्याञ्ज इत्यदाहरणे आशिका प ३ । १ । २० । "भु क्त्वेण नगं च
 सङ्घट्टं त्रिवते तेषु इव मनो व्यक्तं ? क्त्वेणनगमे त्रिवते । तत्र न-
 सृष्टवा त्रिवता मनो व्याप्यादवान् इत्युच्यते ।

संख्यापूर्वसंख्यापि सुपञ्चालादौ, यथा—द्वे षष्ठी व्याप्याधीष्टो भूतो भूतो भावी वा द्विषाष्टिकः, द्विसप्ततिकः । द्विषष्ट्यादिशब्दाः संख्यासु वर्त्तमानाः कालाधिकारीय-त्यमुत्पादयन्ति (१) । संख्यादि गानवर्जितं परिमाणमसंज्ञाया सुपञ्चालादौ पठ्यते । यथा—द्वौ कुड्वौ मानमस्य द्विकौडविकः, द्वाभ्या सुवर्णाभ्या क्रीतं द्विसौ-वर्णिकम् । अनामनि इति किं ? पाञ्चलोहितिकः पाञ्चकपालिकः । अशान इति किं ? द्वाभ्यां शानाभ्यां क्रीतं द्वैशानम् । अत्र केचित् वा कुलिजस्य ग्रहण, तेन द्विकौलिजिकं द्वैकुलिजिकमित्याहुः । अभविष्यति, संख्यादि वर्षे सुपञ्चालादौ पठ्यते । द्वे वर्षे व्याप्या-धीष्टो भूतो भूतो वा द्विवार्षिकः त्रिवार्षिकः । भविष्यति तु त्रीणि वर्षाणि व्याप्य भावी, त्रैवर्षिकः । तथाच—

यस्य त्रैवर्षिकं (२) धान्यं निहितं भूत्वहत्तये ।

अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ इति महाहरिः ।

(१) कालाधिकारे स प्रत्ययो विहित एभ्यः स एव स्यात् । अतएव द्वैषष्टिक-त्वस्य टीकायां “कासेभ्य” इति वक्ष्यमाणवाचित्त्वेन चिह्नक ।

(२) वर्षस्याभविष्यति ७ । ३ । ६ । इति पाणिनि । संख्यादि संख्या-वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति । द्विवर्षे षष्ठीष्टो भूतो भूतो वा द्वै-त्रिवार्षिक । अभविष्यतीति किम् ? यस्य त्रैवर्षिकं धान्यं निहितं भूत्वहत्तये अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति । त्रीणि वर्षाणि व्याप्य भावी, त्रैवर्षिक-कायिका ।

जे इति जातार्थो निर्दिश्यते, तत्र यो विहितस्तस्मिन् प्रोष्ठ-
पदाशब्दः सुपञ्चालादौ पठ्यते । यथा—प्रोष्ठपदा नाम नचत्र,
ताभिर्युक्तः काल इत्यर्थे षः, तस्याविशेषे लुप् (१) प्रोष्ठपदा,
तत्र जात इत्यर्थे ऋतुनचत्रात् षः, प्रोष्ठपादः । ज इति किं ?
प्रोष्ठपदासु भवः कुशलो वा इत्यर्थे षो प्रोष्ठपादः । प्रोष्ठपदा
इति निर्देशात् तत्पर्याय-भाद्रपदाशब्दस्यापि ग्रहणं, तेन भाद्रपादः,
अजे तु भाद्रपद इति । अथ प्रवाहणः षोय इत्यादिप्रयोगाः
प्रदर्शिताः । केऽपीत्यादि आहुरिति शेषः, तेन अयाघातय्यं अया-
घापुर्व्यं, परमते तु आयघातय्यम् आयघापुर्व्यमित्यपि ।

द्विर्भवति अमविष्यदर्थे चेत्तद्विनो विहितः । द्विर्षिक इति तु पूर्ववत् टिकण्
• * यस्य त्रैषर्षिकं धान्यं स सोमं पातुमर्हतीति भाव्येऽयं तद्वितः ।

सुद्वितस्य कस्यचित् सुपञ्चव्याकरणपुस्तकस्य द्विप्रकरणे “दिग् परस्यामद्रा-
णा”मिति १० सूत्रस्य दृत्तौ द्वैषर्षिकं भक्तं, त्रैषर्षिकं धान्यमिति, तथाविधस्य
कस्यचित् कलाप-व्याकरण-पुस्तकस्य च ऋतुपद्यदृत्तौ “द्विद्वारादौ मणे” इति ४२३
सूत्रस्य टोकाया मायिन्यर्थे तु द्वे वर्षे भावि द्वैषर्षिकमिति लिपिकरप्रमादः, अन्यथा
अमविष्यदर्थे संख्याद्विपर्यगच्छस्योत्तरपददृष्टिं नियम्य अमविष्यदर्थक प्रत्युटाक्षरणे
पुनस्तस्यैवोत्तरपदस्य दृष्टे सर्वथैवामङ्गतेः, कागिका-सिद्धान्तकौमुदी संक्षिप्तसार-
सुग्धवोधटीकाकार-कृष्णनायन्यायपञ्चानन इतदृच्छन्सुग्धवोधमतविरुद्धत्वाच्च ।

यस्य त्रैषर्षिकं धान्यमिति श्लोकस्तु ब्रह्मवैश्वत्पराये पठितमाध्याये श्रीकृष्ण-
जन्मखण्डे नारदं प्रति नाराचण्यवाक्ये यस्य त्रैषर्षिकं धान्यं निश्चितं भृतिमिदमे
इति क्त्वा पठितः, विद्यामारेण च उत्तरचरितस्य प्रथमाद्दे सोमपीतीत्यस्य
व्याख्यायां तथैवोद्भूतः पाठः । एवं अनुसंहिताया ष्कारादगाध्याये ०म श्लोके “यस्य
त्रैषर्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये” इति पाठो दृश्यते । अतोऽयं यदुरक्ष्यं तत्-
सुधीनिश्चिन्यमिति ।

(१) दधे कादिन्वस्य टोकायां “अविशेषे लुबि”ति वार्तिकस्य द्रष्टव्यम् ।

तद्धितः ।

४२३ । चुद्रागोधाभ्यो वैरारौ ।

(चुद्रा-गोधाभ्यः ५॥, वा ।१, एरारौ १॥) ।

नाटेरः नाट्यैः, गौधारः गौधेरः गौधेयः ।

गार्ग्यः वाक्यः जामदग्न्यः पाराशर्यः ।

४२३ । चुद्रा । चुद्राश्च गोधाश्च तास्ताभ्यः । वनिर्द्वेषो-
गणार्थः । एयस्य एरविधानसामर्थ्यात् वा ण्येयस्य स्थितिः ।
चुद्रादिभ्य एयस्य एरो वा स्यात् । चुद्रादयस्त्वङ्गहीनाः शील-
हीनाः सह गोधया । गोधादिभ्य एयस्य आरो नित्यं स्यात्, वा
शब्दस्य व्यवस्थया ।

गोधादयस्तु—गोधा जडो ऋगी चैव पण्डः काकी च
मूषिका ।

नाटेर इति—नट्या अपत्यम् इति वाक्यं, पक्षे नाट्यैः ।
एवं यदा कुलटाशब्दोऽसतीवाचकस्तदा कौलटेरः कौलट्यैः,
शीलहीनत्वात् । अङ्गहीनायास्तु काणया अपत्यं काणेरः
काण्यैः । एवं कौलेरः कौलेय इत्यादि । गौधार इति—
गोधाया अपत्यम् इति वाक्यं, चुद्रादिपाठात् गौधेरः, अत्रादी
पृथक् पाठात् गौधेय-इति । जडस्यापत्यं जाडारः, ऋग्या अपत्यं
भार्गारः, पण्डस्यापत्यं पाण्डारः, काक्या अपत्यं काकारः,
मूषिकाया अपत्यं मूषिकारः, बाह्वादित्वात् मौषिकिः ।

चटकाभ्यामैरो, लुक् तु स्त्रियाम् । चटकाश्च चटकायाश्च
परस्य षोडश एरः स्यात् । स्वपत्ये ऐरस्त्व लुक् । अतएव

चटकात् ष्येयः (१) । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकेरः ।

स्त्रियान्तु चटकस्य चटकाया वा अपत्यं स्त्री चटका ।

गार्ग्य इत्यादि—ननु गर्गादि-नडादिभ्यां गोत्र एव ष्य-
णायनी, तत् कथमपत्यसामान्ये विहित (२) इति चेत् मत्व,
नामदग्नाः पारागर्ग्य इत्युभाभ्याम् अनन्तरे ष्यस्य, द्रोणायन-
इत्यत्र णायनस्य च दर्शनात् सामान्येनोक्तम्, अन्यत्रान्तर एवेति
भावः (३) । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः, अनन्तरे तु अतः ष्यः
गार्गित्यादि ।

गर्गादिर्यथा—

गर्गी वल्माकृती (४) रेभो व्याघ्रपादवटः (५) गटः ।

अजो विन्मयस्त्रिवेगौ (६) जग्माणो घनञ्चयः ॥

वृक्षो विम्बावसुः गङ्गो वस्मि-धूम-पुलस्तयः (७) ।

संस्कृतिर्वेदभृद्दीनयोगोवाजस्वमे (८) मधुः ॥

विप्रेऽय न्दोहितो मण्डुर्निगीधुर्गुहलुर्नतुः ।

कपि-बोध-वतण्डाम्बाङ्गिरमेऽप्यथ कौगिके ॥

(१) ष्ये चटका इ चटकस्य ताभ्याम्बिकेभ्यः । अत्रादिगणे षट्कारात् ष्य-
वृत्तेऽपि इह ष्वकारादेव तस्मात् ष्येय इत्यर्थः ।

(२) ष्य इति गेयः ।

(३) अन्तरे अर्वाहते पौष्पादी गोत्रे वाच्ये इत्यर्थः ।

(४) वन्द, आहृदि ।

(६) विन्मयि अस्त्रिवेग ।

(५) व्याघ्रगट्, अष्ट ।

(७) वस्मिन् पुष्पि ।

(८) संस्कृति, वेदभृद् दीनयोग, अस्मिन् वाजस्वमे ।

वभ्रु-शंसित-सूनिन्द्र(१)-मनायी-मनु-कच्छपाः ।

मनुः शङ्खुः कतस्तण्डस्तुरुची (२) रुच-मङ्गु च ।

तनुः कुरुकतश्चैव तलुच-शकलेन्द्रङ्गः (३) ॥

कखोऽगस्ति-विरोहितौ वृपरहपूर्वौ गणः (४) पिप्पलूः

ऋण्यो भण्डिल-शण्डिलौ च चिकितो दल्भस्तितित्तौ(५) मिपक् ।

गोकक्षाररकावुलूक-मुषली स्यूरा सुलाभ्येकलू (६)

र्जातो मन्वित भिष्णुजाऽश्मरथ गोलुन्द तथा कुण्डिनी ॥

अनडुदुयन्नवल्की च पर्णवल्कः पराशरः ।

जतूकर्णः शर्कराक्षः पूतिमापद्य पिङ्गलः ।

मुद्गलो वृहदग्निश्च कुटीभृज्जमदग्नि च ।

लोहितादिश्च कखादिर्गर्गादौ परिकीर्तितः ॥

गर्गस्याऽन्तरापत्यमिति वाक्यं, ष्येय ययोर्लोप इति अकारलोपे त्रिः । स्त्रिया भित्त्वादीपि गार्गी, ष्यायनपक्षे गार्ग्यायणी । एवं सर्वत्रोहनीयम् । इह पुलस्तिशब्दपाठात् व्वे पुलस्तयः । पुलस्त्य-शब्दस्य तु व्वे पौलस्त्या इति । यद्यपि वेदभृच्छब्दादृषिणे कृते पञ्चात् स्वार्ये ष्येय वैदभृत्य इति सिध्यति, तथापि व्वे लुकि वेदभृत इति सिद्ध्यर्थः पाठः, तत्र तु वैदभृत्या इति । वाजशब्दोऽस्ये गर्गादिः, तेन वाजस्यापत्यं वाच्यः ; से तुं

(१) स्रुत, इन्द्र ।

(४) वृषगण, रङ्गगण ।

(२) कत, तण्ड, तरुच ।

(५) दल्भ, तितित्त ।

(३) शकल, इन्द्रङ्ग ।

(६) गोकक्ष, क्षाररक, उषल, मुषल, स्यूरा, सुलाभिनु, दकलू ।

४२४ । ओदीतोऽञ्चत् तद्द्वय-क्यङ्याः ।

(ओत्-ओतः ५।, अच्वत् ।१।, तद्द्वय-क्य-ङ्याः-१।।।) ।

ओदीङ्यां परस्मैसंज्ञः कृत्संज्ञकश्च यः क्यङ्यौ च अञ्चत्
स्यात् ।

वाञ्चयः । नाङ्गायनः गार्गायनः दाञ्चायति । पैठ्यस्त्रीयः
माठ्यस्त्रीयः । रैवतिक्ः आख्यपान्दिकः । यादवः आङ्गिरसः ।

मौवाजिः । एतेनान्येषां सेऽपि मीगाम्ये इत्वादि । माध्व्यो विप्रः,
अन्यठ माधवः ।

गकनान्तादोहितादिः (१) ष्यश्च स्त्रियां स्वायद्वित्यम् । त्द
नीहिन्यायनीत्यादि । कर्षेन्तरापत्यं काप्यः, स्त्रियां काप्यायनी ।
एवं वीच्यः वीच्यायनी, वातण्ड्यः वातण्ड्यायनी । अनाङ्गिरसे तु
काप्येयः वीचिः, वातण्ड्यः शिवादित्वात् ष्यः । अनाङ्गिरसेऽपि
गगादित्वात् ष्यः, वातण्ड्यः, स्त्रियां वातण्ड्यायनी वातण्ड्यीति
कञ्चित् ।

४२४ । ओदी । ओइ ओइ तत्तश्चात्, अजिब अञ्चत्,
तश्च कृञ्च तो तक्तनी, त-क्तनीयेः तक्तद्वयः, तक्तद्वयश्च क्वश्च ह्यश्च
ते । वाञ्चय इति—इन्तोऽपत्यं ष्यः, नीर्तोऽपीनाविति उवर्त-
स्त्रीकारः, यस्याञ्चडावात् यदायवायाव इत्वादिभ्यः । कौमिक
एवामिवातन्तु, अन्यठ वाञ्चवः । तदुस्यानि तन्तुगिति ष्ठल्यणः ।
कतो मुनिविशेषः, तस्यान्तरापत्यं काप्यः, स्त्रियां काप्यायनी ।

(१) गगादौ गेहिदरद्वयारम्भ इत्यन्त्येऽन्त्येऽन्त्येऽन्त्ये इत्येव ।

कण्ठादेः प्रयोजनमग्रे वक्ष्यते । गर्गादेराकृतिगणत्वात् वामरथ-
शब्दः कण्ठादौ ज्ञातव्यः । वामरथस्यापत्यं वामरथ्यः, स्त्रियं वाम-
रथाः, स्त्रियां वामरथ्यायनी वामरथी, वामरथ्यस्यापत्यं युवा वाम-
रथ्यायनः, वामरथ्यस्य क्वात्रा वामरथाः । सङ्घाद्घोषलक्षणानि
वामरथानि, (१) वामरथशब्दादगोत्रेऽप्युपचारात् (२) ।

कुर्वादेरिषिद्गोराजश्वशुरात्त्वनिम्नोस्तु संख । कुर्वादेर्गोत्रे-
ऽगोत्रे च षणोऽभित् स्यात्, ष्य इत्यर्थः, गोराजश्वशुरेभ्यस्तु भनित्
इत्शुभ्यो, य इत्यर्थः, मनोस्तु ययोगे सख, न इत् । कुरोरपत्यं
कौरव्यः कौरव्यौ कौरव्या इत्यादि, स्त्रियां कौरव्यायणी कौरव्या ।
केचित् कौरव्यायणीति नित्यमाहुः । एवं लाक्षण्याः लाक्षणी
लाक्षण्याः । स्त्रियां लाक्षण्या इत्यादि ।

कुर्वादिर्ग्रथा—

कुरु कवि गर्गर-गणिका-कूटं, शकल शलाका सत्यंकारम् ।

शाकः शुभो मति-मङ्गुषं, तक्षा लक्षण-वहभीकारम् ।

एरका-सुर-कैशोरि रथकारश्च पट्टिका ।

पिण्डीमूलेन्द्रजाली वाक् शकभूरविमारकः (३) ।

(१) वामरथस्यापत्यं वामरथ्यस्त्येभ्योऽनि (सङ्घाद्घोषलक्षणानि) इति वाम-
रथानि । अत्र वामरथ्यशब्दात् सङ्घादिषु वाच्येषु “ष्णि षण्-ङ्गात् सङ्घाद्घोष-
लक्षणे” इति वक्ष्यमाणवार्तिकेन इदमर्थे षण् . तस्मिन् अपत्यस्य उभे वाम
रथानीति । वार्तिकस्तु विकारसंघेति स्रजस्य टीकाशेषे द्रष्टव्यम् ।

(२) ननु वामरथशब्दस्य गर्गादित्वात् कथमपत्यसामान्ये ष्य इत्यत आह
वामरथशब्दादिति । उपचारात्—गोत्रत्वारोपादित्यर्थः ।

(३) पिण्डीमूल, इन्द्रजालि, वाक्, शकम्भू, अविमारकः ।

एकजित् श्यावनायश्च पितृमत्-पथिकारिणी ।

हन्ता भर्ता शूर्पणायो दामोष्णीषिरिनस्तथा (१) ।

भर्वः श्यावरथः श्यावपुत्रः सेनान्तदा मताः ।

कारवः, क्षत्रिये सस्त्राट्, केशिन्याः केशिनो भवेत् ।

ख्ये भ्रातुर्वम् च तस्यैव (२) वेणः केनचिदीरितः ।

यमादित्यादितिष्वैवाऽपश्वाद्यादिपतिर्दितिः (३) ।

पश्वादिर्यथा—

पश्वश्व-कुल-राष्ट्रार्थ-गण-वास्तु-धनं वसु ।

विद्या-शत-नर-क्षेत्रं प्राण-धान्य-सभा-जगत् ॥

रथकारशब्दोऽत्र जातिवचनः, शिल्पिवचनस्तु कारुत्वेनैव प्राप्तः । शके भवतीति शकभूरिह पाठवलान्नकारागमः । हारिपेण्यः वैश्व-क्सेन्यः, बाह्वादित्वात् हारिपेणिः वैश्वक्सेनिः । एव तान्त्ववाय्यः तान्त्ववायिरित्यादि । सम्राजोऽपत्यं साम्राज्यः, क्षत्रियः । अन्यत्र बाह्वादेराकृतिगणत्वात् साम्राजिः । केशिन्या अपत्य केशिन्यः, ख्ये केशिनादेशः, अन्यथा पुंवद्भावे (४) केश्यः स्यात् । भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यः (५) ख्यस्य वम्, पितृष्वस्त्रादित्वात् भ्रात्रीयः । कस्य-

(१) दामोष्णीषि, इन ।

(२) भ्रातृगणत्वात् ख्ये सति तस्य ख्यस्यैव वम् भवति, स इत् ।

(३) यम, आदित्य, अदिति, पश्वादिगण भिन्नशब्दपूर्वक-पतिगण्ड, दिति ।

(४) पु पद्भाषवार्तिकसूत्रं ३२८ सूत्रस्य टीकाया द्रष्टव्यम् ।

(५) भ्रातृव्यौ भ्रातृज द्वियौ इत्यमरः । भ्रातृ' गत्युरपत्यञ्च भ्रातृव्यौ । यत्र द्विट्पक्षे कृटिकल्पन, तेन सामान्यद्विडेव न तु भ्रातृद्विट् । भ्रातृपत्यं गत्युपत्यञ्च भ्रातृव्याविति महेश्वरः । तन्मते भ्रातृगण्डेन भ्राता गत्युश्चेति मन्यव्यम्—इति प्रयोगरत्नमालाटीका ।

चिन्मते वेणुशब्दस्य कुर्वादित्वात् वैश्यः, तथा च—वैश्यं पृथुं हेहय-
मर्जुनश्च इति । वेणाच्छन्दसीति पाणिनिस्त्राच्छान्दसमिदम् ।
यमस्यापत्य याम्यः । आदित्यस्यापत्यम् आदित्यः, खे खलोपः(१)
अदितेरपत्यम् आदित्यः । प्रजापतेरपत्य प्राजापत्यः, एवं वैश्वपत्यः ।
दितेरपत्यं दैत्यः । पश्चादादिपतेस्तु—पाशुपतः जागत्यत इति
कुर्वादि । गोरपत्यं गव्यः । राज्ञोऽपत्य राजन्यः, चत्त्रियेऽभिधा-
नम्, अन्यत्र राजनः.मन्वर्ज्जेत्यादिना नियमेन न नलोपः, हनपन्
इति नियमान्न उङ्लोपः । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः, संज्ञायां वाह्वा-
दित्वात् श्वाशुरिः । मनोरपत्य मनुष्यः, ये सन्, न इत् । नाडायन
इति—नडस्यान्तरापत्यम् इति वाक्यम् ।

नडादिर्यथा—:

नड भण्डित रोहिण, शद्ध पुटं

पद (२) काण चर गिरि चक्र कुटम् ।

विद काश वनं कुल धूम जलं

किर चित्र सुरं खड लोह नरम् ॥

भडिलो भडलो भडितः प्रकृति-(३)

श्वपलो नमकः खदिरो मिमतः ।

चरकः शकटः शलभी वदरः

स्थिरकः खरपः सुमनोऽज-जनाः ॥

(१) अदित्यशब्दस्य कुर्वादौ पाठात् खे आदित्य, आदित्यशब्दस्यापि
तत्र पाठात् पुनर्ये ययोर्लोप इत्यकारयकारयोर्लोपः ।

(२) पाद इति पाणिनीये ।

(३) प्रकृतिरित्यत्र प्रकृत इति चत्त्रिसारे, प्रकृत इति पाणिनीये ।

सायक दासक किङ्कर दुर्गं
 कातर काखल (१) पिङ्गल धूम्रम् ।
 भण्डिल कोशल मुपक विगालम्
 आतप चूप(२)सख विशम्भम् ॥

श्रोजः खरप पञ्चाल वामोदच धरित्रिणः ।
 अश्मा गोमी च गोलाच (३) जलन्धर युगन्धराः ॥
 कुमारः शिंशपा काव्यो वीक्षाहर्षावितिशितिकी (४) ।
 आनडुह्यार्जुनौ दण्डी श्यामो वाग्मी च सप्त च ॥
 इन्द्रामुथौ निगुः (५) काश्यो राजव्य तिक पिञ्जराः ।
 द्वीपः प्राणो दास मित्त मुञ्जार्क त्पण शूद्रकाः ॥
 अनुग्रीवः अविष्टा च विश्वानरश्च हंसकः ।
 मण्डपाकश्मल(६)स्तम्भ-खर्ळूर-चमसञ्च ऋक् ।
 ग्रीमो हस्ती वैश्य(७)वाप्यी सुकृत्यः शोण-कामुकी ।
 ब्राह्मणोडुम्बरालोह द्रोण जीवन्त पर्वताः ॥
 खनाऽश्वलाग्रदण्डं (८) स्यात् शलङ्कुस्तु ह्यकौशिके ।
 वाशिष्ठे तु वणो विप्रे कण्यो जातस्तु पूरुपे ॥

-
- (१) कातल इति पाणिनीये ।
 (२) पाणिनीये संक्षिप्तसारे च चूप इत्यत्र हुस्वठकारो दृश्यते ।
 (३) गोलाद् इति पाणिनीये ।
 (४) वीक्ष, अर्ह, इतिग, इतिरु ।
 (५) निगु इति पाणिनीये ।
 (६) अकश्मलशब्दः पाणिनीये संक्षिप्तसारे च न दृश्यते ।
 (७) वैश्य इति पाणिनीये संक्षिप्तसारे च ।
 (८) खन, अश्वत्, अप, दण्ड ।

दर्भं प्रायायणे भर्गस्त्रैगर्ते शुनकस्तथा ।

वात्स्ये ऋषावग्निशर्मा स्याच्छरदासु भार्गवे ॥

भारद्वाजे तु आत्रेयो भरद्वाजः शपस्तथा ।

आत्रेयेऽथ ष्णायने च क्रीष्टोरुल्लुक् सदा मतः ।

ष्णान्ता ष्णान्ताश्च गोत्रार्था ट्णान्ताश्च हरितादयः ॥

शिंशपाया अपत्यमित्यर्थे—आदायचो णित्ते शिंशपा दित्य-
वाट्-श्रेयो-दीर्घसत्र-देविकानाम् । शिंशपादीनां णित्ते परे आद्यचः
स्थाने त्रि-प्रसङ्गे आत् स्यात् । शंशपायनः (१) । आनडुह्य इति—
गर्गादिष्णान्तः । अर्जुनस्यान्तरापत्यम् आर्जुनायनः । वाहादि-
त्वादार्जुनिः । एव साप्तायनः साप्तिः, पञ्चानामपत्यं पाञ्चायनः,
वाहादित्वात् पाञ्चिः । वैष्य इति—वैष्णो नाम राजर्षिस्तस्यापत्यं
हृहेकोशलाजादेरिति (२) खड्, वैष्यस्तस्यापत्यं युवा वैष्यायनः ।
अतएव ख-ट्-क्षत्रियार्षेभ्य इति न लुक् । द्वीणायणोऽश्वत्यामा
इति तु पुञ्जे पौञ्जलोपचारात् । शलङ्गोरन्तरापत्यं शालङ्गायनः
ष्णायने उतो लोपः । इदमकौशिके, कौशिके तु वाहादिः ।
वाणायनो वाशिष्ठः, अन्यत्र वाणिः । कार्णायनो विप्रः, अन्यत्र
कार्ष्णिः । जातस्यान्तरापत्यं जातायनः पुमान् । पुरुष इति

(१) शिंशपाया विकारः शशपो दण्ड इत्यपि । दित्यो षाङ्गल, त वङ्गतीति
दित्यवाट् दृषम' तस्यायं दाल्यौह' । दाल्युह इति कात्यायन । दितिं वङ्गतीति
दितिवाट् कश्चपस्तञ्जात्कात इत्यर्थे दाल्युह इति कश्चित् । डाउक् इति ख्यातो
जलधरपरिचयिवेष । श्रेयसि भवं प्रायसम् । दीर्घसत्रे भव दार्घसत्रम् । देविका
नदी, तत्र भवं दारिकसुदकं (प्रयोगरत्नमाला १२६६ सू.) ।

(२) कुञ्जादेरिति ४२८ सूत्रस्य टीका इत्यम् ।

किं ? जगत्या अन्तरात्वं जातेः । गतिरतिरुक्तेने सिद्धिद्विद्यु-
 ष्यति उद्भिर्निवृत्त्य ज्ञानसिद्धये । दाम्नायाः अपायाः ।
 अन्तर्दाम्निः । मायायाः सौम्यः ३, अन्तर दाम्निः । गौत्र-
 यतो वाल्यः, अन्तर्गौत्रकाः, विदादित्वात् ७ः । अस्मिन्नेत्याय-
 ऋषिः, अन्तर ब्रह्मादित्वात् अस्मिन्नेतिः । मारुतदायतो मातेव,
 अन्तर मारुतः, विदादित्वात् ७ः । अत्रियतो मारुतः,
 अन्तरात्रियः । मारुतदायतः मारुतदायतेयः, अन्तर मारुतः-
 ऋषि-माः, मातेः-अन्तः स्मिः । त्रैष्टोत्रात्वं त्रैष्टोत्रकाः, अतो दृ-
 यार्थे । इदमन्वैयित् इति कश्चिद् । गौत्रविहितग्रन्थात्
 गौत्रविहितग्रन्थात् नृदादौ प्रथमे, तस्मादेव नियमात् दृ-
 ष्यते । सृष्टे गार्हपत्यं इति गर्हपत्यान्तरात्वं गार्हः, त्वा-
 प्तं द्रव्य इत्यर्थे मारुतः, अति न मारुत सौम्यः ३ । एवं वाक्यगत-
 इत्यादि । सृष्टे दात्राय इति दत्तप्यान्तरात्वं इति दात्रि-
 ष्ठ्यात्वं द्रव्य दात्रायः, एवं ज्ञात्राय इत्यादि । स्रियं
 गर्हपत्यात्वं दृष्टी गार्हपत्याने दात्रेति स्रियां दृ- ष्व कर्त्तव्येवाद ।
 दात्रायती नृ दत्तप्यात्वं दात्रायः, स्रियां शिञ्जतेत्ये ।
 गोवार्थे इति किं ? सोमो देवता अथ सोमप्यात्वं सौम्यः ।
 सुतइस्य निवातः सोमइसिष्ठाप्यात्वं सोमइसः, गौ-माः । एवं
 द्रव्या इतितादृशः । इतिदप्यान्तरात्वं इतिदः, विदादित्वात्-

146295

- ३. आपावयो सुभेदः ।
- ५. विश्वं सृष्टेः द्रव्यात्वं त्रैष्टोत्रं
- ६. अन्तरात्वं अन्तरात्वं

त्वात् ट्, तस्यापत्यं युवा ह्यारितायनः । परस्त्रिया अपत्यं(१) पार-
श्वस्तस्यापत्यं युवा पारश्वायन इत्यादि ।

पैलादेः (२) णायनस्य लुक् । पैलादेः - परस्य णायनस्य
यूनि विहितस्य लुक् स्यात् । पीलाया अपत्यं पैलस्तस्यापत्यं युवा
पैलः । एषमुदीचोऽपत्यम् औदञ्चिस्तस्यापत्यं युवा औदञ्चिरि-
त्यादि । पैलादिर्यथा—

पैल औदञ्चि-भौलिङ्गि सात्यकामिस सात्यकिः ।

औदब्रन्व्यौदमज्जगौदशुद्धि(३)शालङ्कयस्तथा ।

गोपासङ्ग्यौदमेधी च देवस्थान्यौदगायनी ।

श्वाफल्कगौदक्षिती राहचतिशैवीञ्जिहायनिः ।

पैङ्गलायनि वाल्कायनि पैङ्गायनि वारुणि । ण्यन्ताना-
म्बेषा “प्राचां षोडशवैङ्गपादे”रित्यनेन लुकि सिद्धे अप्राच्यार्थं
मृथगुपादानम् ।

प्राचा षोडशवैङ्गपादेः । प्राचां गीत्रे यः षिणस्तदन्तात् यूनि
विहितस्य णायनस्य लुक् स्यात्, न तु वैङ्गपादेः । पन्नागारस्या-
न्तरापत्यं पान्नागारिस्तस्यापत्यं युवा पान्नागारिः । वैङ्गपादेस्तु

(१) परस्त्रीशब्दस्य परश्चादेशः । अत्र गीयोञ्श्च ।—अत्र परस्त्रीशब्देन भिन्न-
जातीया स्त्री वाच्या, ऊदशायं शब्द । ब्राह्मणेनोदाया, शूद्राया अपत्यं पादश्व,
अन्यत्र तु पारस्त्रैश्वेय ।

(२) अत्र वाच्यादेरित्यपि पाठः । वाचस्थान्तरापत्यं वाचि, तस्यापत्यं युवा
वाचिरित्युदाहरणञ्च ।

(३) काशिकाया दृष्टन्मुग्धबोधे च उदनुद्धिरिति पाठो दृश्यते सिद्धान्तकौमु-
द्यान्त उदनुद्धिरिति ।

विङ्गस्यान्तरापत्यं वैङ्गिः तस्यापत्यं युवा वैङ्गायनः । धारणस्या-
न्तरापत्यं धारणिः तस्यापत्यं युवा धारणायन इत्यादि ।

वैङ्गादिर्यथा—

वैङ्गि धारणि वाल्मीकि प्राणाहतिश्च देवतिः ।

तौल्वल्यासुरि-दैवोहि पौष्पि-वैल्वकि-वैरकि ॥

कारेणुपालि-वैकर्णी कालिङ्गाहिसकी तथा ।

चापेटक्यासिबन्धी पौष्करसादिश्च नैयमिः ।

देवमत्यान्तरहती तथा देवयजिम्भतः ॥

न भरत गोत्राच्च । प्राच्यात् भरतगोत्राच्च यूनि विहितस्य लुक्
स्यात् । अर्जुनस्यान्तरापत्यम् अर्जुनिस्तस्यापत्य युवा अर्जुना-
यनः । पूर्वस्य बाधकोऽयम् ।

पैट्वस्त्रीय इत्यादि । पिट्वसुरपत्यमिति वाक्ये णीयः,
णित्वाद्भिः, स्त्रिया पैट्वस्त्रीया, पैट्वस्त्रीयाभार्य्य (१) इत्यादि ।
पिट्वस्त्रादिर्यथा—

पितुःस्वसा तथा मातुः, स्वसा, भ्रातुरणिद् भवेत् ।

कुत्सायां गायनिश्चैव सौवीरगोत्रसम्भवः ॥

भ्राट्शब्दात् णीयोऽणित्, तेन भ्रातृीयभार्य्य इति (२) ॥

सौवीरगोत्रसम्भवो गायनिः (३) कुत्साया पिट्वस्त्रादौ पठ्यते,
तस्मादपि अणिष्ठीयः । यमुन्दस्यापत्य यामुन्दायनिः तस्यापत्यं

(१) अत्र युष्कृत्विकारार्थवज्जणित्तान्त्वाच्च पुं वङ्गाव ।

(२) अत्र णित्तान्त्वाभावात् पु वङ्गाव ।

(३) सौवीरगोत्रापत्येऽर्धे सम्भूतो यो गायनिप्रत्ययसङ्गताः यद्वा इत्यर्थः ।

युवाऽण्डिच्यः, यामुन्दायनीयो जाल्लः, रेवत्यादित्वात् यामुन्दाय-
निकः । एवं सौयामायनीयः सौयामायनिकः, वाष्णायणीयः
वाष्णायनिकः । तथाच—

यमुन्दाय सयामा च वाष्णस्तेभ्यः फिज्ज (१) स्मृताः ।

सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

इति महावृत्तिः ।

द्वौ णीयणिकौ । णित्त्वाभावे पूर्ववत् प्रयोजनम् (२) ।

रैवतिक इति—रेवत्या अपत्यम् इति वाक्यं, ययोरित्यादिना
ईकारलोपः मिच्च, स्त्रिया रैवतिकी । अश्वपालिक इति अश्व
पालयतीति अश्वपालः षण्, तस्यापत्यमिति वाक्यम् ।

- रेवत्यादिर्यथा—

रेवत्यश्व-मणि-द्वारपूर्वपालोऽथ कुत्सने (३) ।

गोत्रस्त्रियश्च (४) बाहुल्याद्दृढाः सौवीरगोत्रजाः ॥

कर्णग्राह-हकथाहौ कुकुटाक्षस्तथैव च ।

हकवञ्ची सवर्णा च परे शिष्टप्रयोगतः ॥

अश्व-मणि-द्वारेभ्यः पालो रेवत्यादौ पठ्यते । जयादित्यस्तु
अश्वपाली मणिपाली द्वारपालीति स्त्रीलिङ्गमङ्गीकरोति । न्यासे
तु द्वारपालादीनामदन्तनिर्देशः । अथानन्तर गोत्रविहितत्वान्ताः

(१) षाण्डिनीये फिज्जप्रत्यय, तर्कशास्त्रीयमते षायणिः ।

(२) पुषङ्गावसिद्धिरित्यर्थः ।

(३) पिद्वरसंविज्ञाने माता व्यपदेशोऽपत्यस्य कुत्सेति काशिका ।

(४) पौत्रप्रभृत्यपत्यं गोत्रं, तथाभूता या स्त्रियः गोत्रस्त्रियः ।

स्त्रीलिङ्गाः कुत्सायां रेवत्यादौ पठ्यन्ते । यथा—गार्ग्या अपत्यं युवा गार्गिको जात्मः, ग्लुचुकायन्या अपत्यं युवा ग्लौचुकायनिको जात्मः, भिमतादित्वात् गार्गः ग्लौचुकायनश्च जात्मः । गोत्रेति किम् ? कारिकेयो जात्मः । स्त्रियः इति किम् ? श्रीपगविः । कुत्सामिति किम् ? गार्गेयो माणवकः (१) । कुत्सन इत्येव, तेन सौवीरगोत्रे ये वृद्धास्तेऽपि कुत्सायां बाहुल्याद्रेवत्यादौ पठ्यन्ते । भगवित्तस्यापत्यं भागवित्तिस्तस्यापत्य युवा भागवित्तिको जात्मः, बाहुल्यात् पत्ने यथाप्राप्तं भागवित्तायनो (२) जात्मः । तृणविन्दोरन्तरापत्यं तार्णविन्दवः तस्यापत्य युवा तार्णविन्दविकः । आकशापस्यान्तरापत्यम् अत्रादेराकृतिगणत्वात् आकशापेयः, तस्यापत्यं युवा आकशापेयिकः । अन्ये तु अत्रादिपठितत्वात् आकशायनशब्दस्यैव आकशायनेयिको जात्मः इति वदन्ति, तत्र ।

तथाचाहुः—

भागपूर्वपदो वित्तिर्द्वितीयस्तार्णविन्दवः ।

तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्रात् (३) ठग्वहुसं ततः (४) ॥

इति परे ।

(१) अत्रापि गार्ग्या अपत्यं युवेति वाक्यम् । “मातामहादेरुपलक्षणायां ऽयं प्रयोग इति नास्ति कुत्सा” इति काशिका ।

(२) गोत्रण्यन्ताना नडादौ पाठादत्र प्णायन ।

(३) गोत्रात् गोत्रविहितप्रत्ययान्तात् ।

(४) ततस्तस्मात् भागवित्त्यादिशब्दत्वात् ।

४२५ । मन्वर्जान्वर्ष्मोक्षस्येनोऽनोऽध्वात्मनो-
पत्यणोऽविकारणाभावकर्मय ईने न न लोपः ।

(मन्वर्जान्वर्ष्मोक्षस्येनः ६।, अनः ६।, अध्वात्मनः ६।,
अपत्यणो ७।, अविकारणाभावकर्मये ७।, ईने ७।, न १।,
न-लोपः १।) ।

ठक् णिकः । वृहयवृणभिह स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् (१) । सौवीर-
गोत्रजा इति किम् ? औपगविर्जालः । कुत्सायामिति किम् ?
भागवित्तायनो माणवकः ।

शेषानुदाहरति यादव इति—यदुर्नाम कञ्चित्, तस्यान्तरा-
पत्यार्थे णः । आङ्गिरस इति—आङ्गिरसोऽपत्यम् इति वाक्यम् (२) ।
सुनौ तु शिवादित्वात् (३) । एवम् औपगवः माधवः मारीच
इत्यादि ।

४२५ । मन् । मनं वर्जयतीति मन्वर्जः, स चासौ अन्
चेति मन्वर्जान्, स्यादिन् स्येन्, मन्वर्जान् च वर्ष्मा च उक्षा
च स्येन् च तत्, मन्वर्जान्वर्ष्मोक्षस्येन् तस्य । अध्वा च आत्मा च
तत्तस्य । न विकारोऽविकारस्तस्मिन् णः अविकारण,
भावश्च कर्म च ते भावकर्मणी, न भावकर्मणी अभवकर्मणी,

(१) सौवीरगोत्रजा इत्युक्तेरपत्यप्रत्ययान्ता सौवीरगोत्रोत्पन्नवाचका शब्दा
गृह्यन्ते । ते चापत्यप्रत्ययान्तत्वादादिस्वरदृष्टौ दृढसंज्ञका भवन्ति, तथापि दृढ-
पहण, तथाविध-स्त्रीलिङ्गशब्द-निवृत्त्यर्थमिति भावः ।

(२) अत्र आङ्गिरा नाम कञ्चित् ।

(३) शिवादौ कर्तव्यन्वकृष्टण्यय इत्युक्ते ।

मन्वर्जस्यानो वर्मणः उच्चाः स्यात् परस्येनच अपत्यार्ध-
ष्णे, अनो विकारार्धवर्जे ष्णे भावकर्मार्धवर्जे ये च, अध्वात्मनो-
रीने, न-लोपो न स्यात् । याज्वनः भाद्रवर्मणः श्रीच्छः
चाक्रिणः ।

शैवः वाशिष्ठः ।

तयोर्यः अभावकर्मणः, पश्चात् अविकारणाश्च अभावकर्मण्यश्च
तत्तस्मिन् । याज्वनः इति—यज्वनोऽपत्यम् इत्यर्थे ष्णः न्वोर्लोपीती
तेऽच्चे इति प्राप्तनलोपोऽनेन निषिध्यते । मन्वर्ज इति किं ?
भाद्रसामः सौसामः । अपत्यष्ण इति किं ? चर्मणा परिहृतो
रथः चानर्मणो रथः (१) । मन्वर्जानित्युक्तेः वर्मणो वर्जने प्राप्ते
वर्मग्रहणादाह भाद्रवर्मणः इति—भाद्रवर्मणोऽपत्यम् इति
वाक्यम् । एवं शार्व्वर्मण इत्यादि । श्रीच्छ इत्यादि—यद्यपि
मन्वर्जोत्यनेन नलोपप्रतिषेधादुक्तोऽपि प्रतिषेधः सिध्यति, तथा-
प्युच्चाः पृथग्रहणमेवं ज्ञापयति, अपत्यष्णातिरिक्ते ष्णे नलोप-
निषेधो न भवति, तेन श्रीच्छं पटमित्यत्रानोऽविकारणो (२) निषेधो
न स्यात् । चाक्रिण इति—चक्रिणोऽपत्यम् इति वाक्यं, स्येनो न
नलोपः । अस्य सूत्रस्य योगविभागः कर्त्तव्यः, तेन क्वचिद-
न्यत्रापि (३) । तथाहि—

- (१) अत्र मनन्तत्वाच्चलोपे प्राप्ते अपत्यार्धष्णाभावाच्च नलोपः ।
(२) श्रीजमित्यत्र इदमर्थविहिते षे इत्यर्थः ।
(३) अप्रतिषिद्ध-नलोपोऽपि न स्यादिति शेषः ।

ब्रह्मणो जातावपत्यण्ये । ब्रह्मणोऽपत्यण्ये नलोपो न स्यात्
जाती । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणो जातिः (१) । अपत्यण्य इति किं ?
ब्राह्मी नामीषधिजातिः । जाती किं ? ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्म इति ।

पण्यि गण्यि गाथि केशि विदयिभो वा तु हितनाम्नः ।
एषामपत्यण्ये नलोपो न स्यात् हितनाम्नस्तु वा । पण्यिनो-
ऽपत्यं पाण्यिनः, एवं गाण्यिनः गाथिनः केशिनः वैदयिनः । हित-
नाम्नोऽपत्यं हितनाम्नः हितनामः ।

इनोऽकलाप्यादेरनपत्ये । इनो नस्य लोपो न स्यात्, न तु
कलाप्यादेः अनपत्यण्ये परे । स्वाग्विणः मैधाविनः । अपत्ये तु
मैधाव इत्यादि । कलाप्याटेस्तु कलापिन इदं कालापम् ।
कलाप्यादिर्यथा—

कलापी पीठसर्पी च कुथुमी तैतिली तथा ।

जाजली लाङ्गली स्यात् सन्नह्यचारिग्रिखण्डिनी ।

कलाप्यादौ शिलाली च नव शब्दाः प्रकीर्त्तिताः ॥

कर्मचर्मणोरताच्छील्यकोषयोः । ताच्छील्यभिन्ने कर्मणः
कोषभिन्ने चर्मणो नलोपो न स्यादनपत्यण्ये । कर्मणं चार्म-
णम् । अताच्छील्यकोषयोरिति किम् ? कर्मणः कर्मशीलः, चार्म-
कोषः ।

दण्डिहस्तिनः प्णायने, जिह्माशि वासिनोस्तु ष्येयणायन्योः ।
नलोपो न स्यात् । दण्डिनोऽपत्यं दण्डिनायनः, एवं हास्ति-
नायनः । जैह्माशिनियः वासिनायनिः ।

1 (1) अत्र मनन्त्यापि अपत्यण्ये न लोपो ।

अयञ्जः सिद्धे । अयञ्जा इतो अयः अयञ्जा, तस्यैते
वेत्ति वा आयञ्जिनः ।

गैव इत्यादि । गिवप्याप्रत्यसिति वाच्यम् ।

गिवाट्टिय्याः—गिव नञ् गडा कृष्णो मयूरी

वगाड् सृमी सुनि सन्नि यस्याः ।

पृया विप्रागा व् कर्ष कृष्ण

मगड्क गोवानसिमान चगडाः ।

वृत्राञ् चङ्कारञ् चिञ् कर्ताः

चङ्कारको नञ् सुपिट् यौनाः ।

चङ्कारको सृति नसाञ् पिष्टाः

पङ्कारको द्विपिञ् कीञ्चित्पिष्टाः । १ ।

पट्को वर्तनः गीर्तो विरुपाक्षः कन्दन्तः ।

मङ्कारको जन्ताञ् कङ्कोडाञ्चिञ् । २ । गीवगाः । ३

अयस्युतो वविरञ् उक्तेया गेष्ठ-वर्तुनी ।

कृष्ण जटिनको गोमिन्दिनीकृष्णो मन्तनः ।

चङ्कारको नसिमानः कृष्णः यौपिकप्लया ।

कृष्टिण कृष्णार्थवेता नैडितिकापि च ।

जातासदिपिट्कः सगदी प्रीष्टिकप्लया ।

नञ्ः सान्ना उन्तङ्कटः कृष्टेयन्तकृष्णः ।

अवृद्धा सादृषी मञ्जा नदीमञ्जा मता इह ।

सावदाने तु गड्कः सादावेये चगली मताः ।

वाक्ये विकर्णोऽथ क्षीरङ्गदः परिषिकोऽपि च ।

दशरथः कनीनञ्च कन्यायाः षो भवेत्तथा ॥

त्रिवेण्यास्त्रिवणो विश्रवसस्तु रवणोऽपि च ।

विश्रवणो मनोर्वी सन् गणसूत्रप्रमाणतः ॥

इहादन्तानां पाठः षिवाधनार्थः । इयजिकारान्तानां स्त्रीत्या-
न्तानाञ्च षोयवाधनार्थः । तच्चन्—शब्दस्य कारुवाचकत्वात्
षिवाधनार्थः । तच्छोऽपत्यं ताच्छः, मनवर्जान् इति अनन्तत्वात्
नलोपो न स्यात्, कुर्वादित्वात् ताच्छथः । गङ्गाया अपत्यं
गाङ्गः, अत्रादित्वात् गाङ्गेयः, तिकादित्वात् गाङ्गायनिः ।
पीलाया अपत्यं पैलः, अत्रादेराकृतिगणत्वात् पैलेयः । परे
तु क्वचित् अपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायात्
इत्याहुः । एवं साल्वाशब्दस्याप्युदाहरणीयम् । जरत्कारुशब्द
जवन्तस्तन्वादिपाठात् । ऋषिषणशब्दस्य सेनान्तत्वात् ऋषि-
वाधनार्थः । कुरुवशोत्पन्ना ऋषिवाचका अन्धकवंशोपन्ना हृषि-
वशोत्पन्नाश्च सर्वे शिवादी पठ्यन्ते । कुरोः—नाकुलः, साहदेव ।
ऋषेः—मूले वाशिष्ठ इति—वशिष्ठस्यापत्यम् इति वाक्यम्, एवं
वैश्वामित्रः । अन्धकस्य—खाफल्कः, तीर्वसः । हृष्येः—वासुदेवः,
आनिरुद्ध इत्यादि । ननु सर्वेषां व्याकरणाना माहेशमूलक-
त्वेनाधुनिककुर्वृथन्धकहृषिवंशवाचकाना कथं शिवादी पाठ
इति चेत् सत्यं, शिवस्य सर्वज्ञत्वात् तत्र तेषा सहूलनम् ।
यदा ऋषेरेनादित्वात् कुर्वृथन्धकहृषिवशा एवानादयः, अतएव
तेभ्यस्त्वविधानमित्यदोषः । अहृद्वाना मानुषीसंज्ञाना तावत्—

चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः गैचितः गै^{३०८} अहृदानां
 नदीसंज्ञकानां तावत्—यसुनाया अपत्यं यासुनः, इरावत्या
 अपत्यम् ऐरावतः नान्द इत्यादि । अहृदा इति किं ?
 वासवदत्तेयः चान्द्रभागीयः (१) । शुङ्गस्यापत्यं शौङ्गो भारद्वाजः,
 अन्यत्र शौङ्गिः । छगलस्यापत्यं छागलः आत्रेयः, अन्यत्र
 छागलायनिः । विकर्णस्यापत्यं वैकर्णी वास्यः, अन्यत्र वैकर्णिः ।
 कन्याया अपत्यं कानीनः कर्णः व्यासश्च । विवेखा अपत्यं
 त्रैवणः । वित्रवसोऽपत्यं रावणः वैत्रवणश्च । मनोरपत्यम् इत्यर्थं
 षणः, तस्मिन्मनोः सन् वा, न इत्, मानुषः पक्षे मानव इति ।

विदादेर्गोत्रेऽनृपेस्त्वानन्तर्ये ट् । (२) विदस्यान्तरापत्यं वैदः ।
 एवम् श्रीर्ष्वः । स्त्रियां पित्वाटीप् वैदी इत्यादि ।

विदादिर्यथा—

विद उर्वो भरद्वाजः किन्नातः कुगिको हरित् ।

विश्वानर. कश्यपोऽपस्तम्बो वृद्ध-रथीतरौ ॥

कूचवारशरदन्ती रथन्तरगविष्टिरी ।

ऋष्टिपेणश्च किन्दर्भो मठरो विश्वविष्टपि ॥

पुनर्भूर्दुहिता पुत्रः प्रतिबोध-ननान्दरी ।

हय्यश्वः प्रियको धेनुर्बध्योग-शुनकावपि ॥

(१) अत्र चान्द्रभागा-पर्याय-चान्द्रभागा-चान्द्रभागीशब्दयोरन्यतरस्यात् कोऽयः ।
 अन्यथा वृद्धत्वं न स्यात् ।

(२) विदादेर्गोत्रापत्वादेर्दृ स्यात् । अत्रगिटदृत्तिर्गणेषु दृष्टव्या ।

	Rs		
*Nirukta, (2nd Edition) Vol I Fasc. 1 @ Rs. 1 4			
*Nyāyavārtika, Fasc. 2-6 @ /10/ each	3	4	
Nityācārapaddhatib, Fasc 1-7 @ /10/ each	1	2	
Nityācārapradīpa Vol I Fasc. 1-8, Vol II, Fasc 1-4 @ /10/ each	4	6	
Nyayabandutika, Fasc 1 @ /10/ each	7	8	
*Nyāya Kusumāñjali Prakāraṇa Vol II, Fasc 1-3 @ /10/ each	0	10	
Nyāya Vārtika Tatparyā Parisuddhi, Fasc. 1 2 @ /10/ each	1	14	
Nyayasamāhāra	1	4	
Padumava	2	0	
Prākṛita Paṇḍya	10	0	
Parīcāra Smṛti, Fasc 1-3 @ /10/ each	4	0	
Parīcāra Smṛti, Fasc 2 8, Vol II, Fasc 1-6, Vol III,			
Parīcāra, Institutes of (English) @ 1/- each	11	14	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	1	0	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	12	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	12	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	0	10	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	1	4	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	2	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	2	8	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	0	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	12	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	1	0	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	2	8	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	1	0	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	2	8	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	1	0	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	11	14	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	6	4	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	12	8	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	23	12	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	4	6	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	2	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	1	14	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	1	14	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	2	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	6	14	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	0	10	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	12	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	6	14	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	5	10	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	4	8	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	12	
Parīcāra, Institutes of (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	12	
Amārkosha			
Baudhastotrasaṅgraha, Vol I	2	0	
A Lower Ladakhi version of Kesaraṅga, Fasc 1-4 @ 1/ each	2	0	
Nyayabindu of Dharmakīrti, Fasc. 1	4	0	
Paś Sam S'hi Tib, Fasc 1-4 @ 1/ each	1	0	
Rtogs bi joḍ dpag Akhri S'hi (Tib & Sans Avadāna Kalpalatā Vol I,	4	0	
Fasc. 1 10, Vol II Fasc 1-10 @ 1/ each			
Sher Phyin, Vol I, Fasc 1 5, Vol II, Fasc 1 3, Vol III, Fasc 1 6, @ 1/ each	20	0	
Arabic and Persian Series			
Amal-i-Sāhib, or Shan Jahan Namah	2	0	
Al Muqaddasī (English) Vol I, Fasc. 1-4 @ 1/ each	4	0	
Āmī Akbarī, Fasc. 1 22 @ 1/8/ each	33	0	
Ditto (English) Vol II, Fasc. 1 5 Vol III, Fasc 1-5,			
Index to Vol II @ 2/- each	22	0	
Alkarnāmah, English Vol I, Fasc 1-8, Vol II, Fasc 1-7, Vol III,	35	8	
Fasc 1-2 @ 1/4/ each			
Arabic Bibliography, by Dr A Sprenger, @ /10/	21	4	
Conquest of Syria, Fasc 1 9 @ /10/ each	0	16	
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/ each	55	10	
*The other Fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied	2	0	

Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal		
Fasc 1-3 @ 1/ each	Rs	5 0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc 1 21 @ 1/8/ each	51	8
Faraṣ Nama, of Hashim	..	1 0
Ditto of Zabardast Khan	..	1 0
Farrāng-i-Rashidi, Fasc 1-14 @ 1/8/ each	..	21 0
Fihrist-i Tūsi or, Tūsi's list of Shy'ah Books, Fasc 1-4 @ 1/- each	..	4 0
Gulriz	..	1 0
Hādīqatu L, Haqiqat, (Text & Eng)	..	5 8
History of Gujarat	..	1 0
Haft Asmān, History of the Persian Masnawi, Fasc 1 @ 1/2/ each	..	0 12
History of the Caliphs, (English) Fasc 1-6 @ 1/4/ each	..	7 8
Iqālnamah i Jahāngiri, Fasc 1-3 @ 1/0/ each	..	1 14
Izābah with Supplement, 51 Fasc @ 1/- each	..	51 0
Māzhar i Rahīmī, Part I, Fasc 1-3 @ 2/ each	..	6 0
Māzhar ul Umārā, Vol I, Fasc 1-9, Vol II, Fasc 1-9, Vol III, 1 10;		
Index to Vol I, Fasc 10 11, Index to Vol II, Fasc 10 12,		
Index to Vol III, Fasc 11-12 @ 1/ each	..	35 0
Ditto (Eng) Vol I, Fasc 1-2, @ 1/4/ each	..	2 8
Memoirs of Tahmasp	..	1 0
Marhamu 'L Ilah 'L-Mu'Dila Fasc 1-2	..	2 0
Muntakhabu t-Tawārikh, Fasc 1-15 @ 1/0/ each	..	9 6
Ditto (English) Vol I, Fasc 1 7, Vol II Fasc		
1-5 and 3 Indexes, Vol III, Fasc 1 @ 1/ each	..	16 0
Muntakhabu l Lubāb, Fasc 1-19 @ 1/0/ each	..	11 14
Ditto Part 3, Fasc 1-2 @ 1/- each	..	1 0
Nukhbātu l Fikr, Fasc 1 @ 1/0/	..	0 10
Nizāmi's Khiradnāmah i Iskandari, Fasc 1-2 @ 1/2/ each	..	1 8
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan	..	1 0
Qarānu 's Sayyad of Khuda Yār Khan 'Abbāsī, edited in the original		
Persian with English notes by Lieut Col D C Phillott	..	5 0
Riyāzu s Salātin, Fasc 1-5 @ 1/0/ each	..	3 2
Ditto (English) Fasc 1-5 @ 1/	..	5 0
Shah Alam Nama	..	1 14
Tadhkirat i Khushnawisān	..	1 0
Tubaquāt i Nāgiri, (English), Fasc 1-14 @ 1/- each	..	14 0
Ditto Index	..	1 0
Tārīkh i Firūz Shāhi of Zayn-d-din Barni Fasc 1-7 @ 1/0/ each	..	4 6
Tārīkh i Firūzshāhi, of Shams i Sirāi Af Fasc 1-6 @ 1/0/ each	..	3 12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc 1-2 @ 1/8/ each	..	3 0
The Maham 'L Lughat A Grammar of the Turki Language in Persian	..	1 8
Tuzuk i Jahāngiri, (Eng) Fasc 1 @ 1/	..	1 0
Wāz-o Rāmīn, Fasc 1-5 @ 1/0/ each	..	3 2
Zafarnāmah, Vol I, Fasc 1-9, Vol II, Fasc 1 8 @ 1/0/ each	..	10 10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1 ASIATIC RESEARCHES Vols XX @ 10/ each	20	0
2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1899 (1900 to 1904 are out of stock) @ 1/8/ per No		
3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1875 (8), 1871 (7) 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10) 1890 (11), 1891 (7) 1892 (8) 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No to Non Members		
<i>N B—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume</i>		
4 Journal and Proceedings, N S, 1905, to date, (Nos 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No to Members and Rs 2 per No to Non Members		
5 Memoirs, 1905, to date Price varies from number to number Discount of 25/ to Members		
6 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784 1887	..	3 0
7 Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910,	..	8 0
8 Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III with 8 coloured Plates, 4to @ 6/ each	..	18 0
9 Kaṣmirābādī, Part I & II @ 1/8/	..	3 0
10 Persian Translation of Hājī Baba of Isfahan, by Hājī Shaikh Ahmad i Kirmani, and edited with notes by Major D. C Phillott.	..	10 0

Notice of Sanskrit Manuscripts, Fasc 1 34 @ 1/ each

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr R. L Mitra

N B—All Cheques, Money Orders, &c must be made payable to the "Treasury Asiatic Society," only

Books are supplied by V P P

66 12

